

The Greek Review of Social Research

Vol 156 (2021)

156

Feminism and intersectionality

Alexandra Zavos

doi: [10.12681/grsr.25947](https://doi.org/10.12681/grsr.25947)

Copyright © 2021, Alexandra Zavos

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Zavos, A. (2021). Feminism and intersectionality. *The Greek Review of Social Research*, 156, 55–86.
<https://doi.org/10.12681/grsr.25947>

Αλεξάνδρα Ζαββού*

Η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας και επισημαίνονται ορισμένα ζητήματα που εγείρονται σε σχέση με τη γενεαλογία, τη χρήση και τη διάδοση του όρου στις σπουδές φύλου και σε συναφή γνωστικά πεδία. Μέσα από μια σύντομη επισκόπηση της σχετικής προβληματικής, εξετάζονται διαφορετικές εννοιολογήσεις της διαθεματικότητας, καθώς και κριτικές που τις συνοδεύουν. Στόχος του άρθρου είναι η ανάδειξη της πλαστικότητας της ορολογίας και της δυναμικής της ανάλογης μεθοδολογίας. Ειδικότερα, εξετάζεται η μαύρη φεμινιστική θεωρία, η φεμινιστική έρευνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, όπως και η μετααποικιακή κριτική στην πολυπολιτισμικότητα, τρεις περιοχές που συγκροτούν διαφορετικά, συνομιλούντα, ωστόσο, επιστημικά και πολιτικά πεδία διαλόγου.

Λέξεις κλειδιά: διαθεματικότητα, μαύρη φεμινιστική θεωρία, φεμινιστική κοινωνιολογία, μετααποικιακή κριτική

---

*Ερευνήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, e-mail: alexandra.zavos@gmail.com

ABSTRACT

This article examines the feminist concept of intersectionality and identifies some issues that arise in relation to its genealogy, use and dissemination in gender studies and in related fields. Following a brief review of the problematic, I discuss different conceptualizations of intersectionality, as well as critiques that accompany them. In order to highlight the plasticity of the term and the dynamics of the corresponding methodology, I focus on black feminist theory, sociological approaches to social stratification and inequality, and postcolonial critiques of multiculturalism; three areas that constitute different, yet intertwined, scientific and political projects.

Keywords: *intersectionality, black feminist theory, feminist sociology, postcolonial critique*

---

* Researcher, University of the Aegean, Greece.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Το άρθρο αυτό αναφέρεται σε τρεις σταθμούς μιας περιήγησης στην εννοιολόγηση και την προβληματική της διαθεματικότητας, όπως έχει μάλλον επικρατήσει να αποδίδεται στα ελληνικά ο αγγλικός όρος intersectionality. Εστιάζοντας στη μαύρη φεμινιστική θεωρία, στις φεμινιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και στη μετααποικιακή κριτική στις πολιτικές της πολυπολιτισμικότητας, θα επιχειρήσω να αναδείξω την αναλυτική δυναμική της διαθεματικότητας αλλά και την κριτική που τη συνοδεύει. Όπως θα δούμε, πρόκειται για μια κεντρική έννοια στη φεμινιστική θεωρία των τελευταίων τριών δεκαετιών, περίοδο κατά την οποία εδραιώθηκε ο όρος σε διαφορετικά ακαδημαϊκά συμφραζόμενα και πέραν των σπουδών φύλου. Η προβληματική της διαθεματικότητας συνιστά σημαντικό αναβαθμό της φεμινιστικής θεωρίας και θεωρείται «η πιο σημαντική συμβολή μέχρι στιγμής των γυναικείων σπουδών σε σύζευξη με αλληλένδετα γνωστικά πεδία» στις κοινωνικές επιστήμες (McCall, 2005, σελ. 1771).

Ασφαλώς, η θεωρητική επικαιρότητα της διαθεματικότητας θα πρέπει να αναζητηθεί σε περισσότερους παράγοντες επιστημονικούς και κοινωνικο-πολιτισμικούς, όπως για παράδειγμα η διάδοση της μετααποικιακής κριτικής σε σχέση με την κατασκευή της ετερότητας και την φυλετικοποίηση στο πεδίο της ίδιας της κοινωνιολογίας (ενδεικτικά, βλ. Connell, 2018· Go, 2013). Εξάλλου, η εξακρίνιση και ταυτόχρονα η κριτική και αναθεώρηση των σπουδών φύλου, η θέσμιση νέων γνωστικών περιοχών που αφορούν, μεταξύ άλλων, τη σεξουαλικότητα, την αναπηρία, το κουίρ, καθιστά πλέον πολύπλοκο το ζήτημα των σχέσεων ανισότητας-διαφοράς και των συνοδών ιεραρχήσεων. Οι εξελίξεις των τελευταίων δύο-τριών δεκαετιών, ιδίως με την ανάδειξη του ζητήματος της μετανάστευσης, διαμορφώνουν περισσότερο σύνθετες πραγματικότητες και επιτάσσουν νέες μεθοδολογίες και θεωρητικές συνθέσεις.

Σε γενικές γραμμές, ο όρος διαθεματικότητα περιγράφει και αναφέρεται στα πολλαπλά, αλληλεξαρτώμενα και συναρθρωμένα συστήματα ιεράρχησης, καταπίεσης και προνομίων, όπου συγκροτούνται τα κοινωνικά υποκείμενα. Στην οπτική αυτή, η συνθήκη και η καταπίεση των γυναικών δεν μπορεί πλέον να ερμηνευτεί με αναφορά στην έμφυλη ανισότητα κατά κύριο λόγο. Από την πρώτη εμφάνιση του όρου, μέσω των διαθεματικών

---

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανώνυμους κριτές της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* για τα εποικοδομητικά τους σχόλια, τον Κώστα Καβουλάκο για την πρόσκληση να παρουσιάσω μια πρώτη εκδοχή της παρούσας εργασίας στο Σεμινάριο Διδασκόντων του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης τον Μάιο του 2018 και τις Μαρία Μπαρέλη-Γαγλία και Δήμητρα Σιατίτσα για την προσεκτική τους ανάγνωση.

προσεγγίσεων ήρθαν στο προσκήνιο συναρθρωμένα με το φύλο συστήματα καταπίεσης και ιεράρχησης, όπως η φυλή/φυλετικοποίηση, η τάξη, το έθνος, η κουλτούρα, η θρησκεία, η σεξουαλικότητα. Αναδεικνύοντας τη συνθετότητα των σχέσεων εξουσίας, η διαθεματική προβληματική διευρύνει την αναλυτική οπτική πέρα από το φύλο και σε άλλες διαστάσεις κοινωνικής ανισότητας, καθώς επιχειρεί να συλλάβει την πολυπλοκότητα και τη δυναμική που χαρακτηρίζει το πώς τοποθετούνται τα υποκείμενα στις σύγχρονες κοινωνίες. Η διαθεματικότητα, λοιπόν, περιγράφει κατ' αρχάς τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τοποθετήσεων και ταυτοτήτων, ενώ ταυτόχρονα συνιστά μια ορισμένη οπτική των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή προϋποτίθεται και ως μια μεθοδολογία. Η δε ευρετικότητα της διαθεματικότητας συνίσταται στο ότι αντιπαρέρχεται τις αναγωγιστικές αναγνώσεις των σχέσεων εξουσίας (Nash, 2008).

Όμως, παρά την ευρεία διάδοση του όρου, είναι αξιοσημείωτο ότι δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός² και, όπως αναφέρουν οι Patricia Hill Collins και Valerie Cherrp, «ο όρος περιβάλλεται από ασάφεια και ασυνέπεια, σημεία μιας αναδυόμενης κατασκευής» (2013, σελ. 57). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η πολυσημία που συνοδεύει τη διάδοση του όρου παρήγαγε αλλά και προσφέρεται σε πολλαπλές αναγνώσεις. Γι' αυτό η υιοθέτηση και χρήση της διαθεματικότητας αλλά και των αναλυτικών συσχετισμών που υποβάλλει διαφοροποιείται στα διαφορετικά κοινωνικο-επιστημονικά συμφραζόμενα και παραδόσεις.³ Ο στόχος του άρθρου, λοιπόν, δεν είναι η εξαντλητική ανασύσταση του διαλόγου, αλλά η ανάδειξη της πλαστικότητας της ορολογίας και της δυναμικής της ανάλογης μεθοδολογίας.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

---

² Ενδεικτικό του γεγονότος αυτού είναι ότι στα αγγλικά λεξικά ο όρος προστέθηκε μόλις πρόσφατα με διαφορετικές ή και αντιφατικές σημασίες. Στο Merriam Webster ορίζεται ως «ο σύνθετος, σωρευτικός τρόπος με τον οποίο οι πολλαπλές διακρίσεις (όπως ο ρατσισμός, ο σεξισμός, η ταξικότητα) συνδυάζονται, αλληλοεπικαλύπτονται ή διασταυρώνονται, ειδικότερα στις εμπειρίες των περιθωριοποιημένων ατόμων ή ομάδων» (2017). Στο Oxford English Dictionary εμφανίζεται ως όρος της κοινωνιολογίας, ο οποίος δηλώνει τη «διασταυρούμενη φύση των κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων, όπως της φυλής, της τάξης, του φύλου, οι οποίες δημιουργούν αλληλοεπικαλυπτόμενα και αλληλεξαρτώμενα συστήματα διακρίσεων ή μειονεξίας, και η θεωρητική προσέγγιση που στηρίζεται στην παραδοχή αυτή» (2015). Στο Cambridge Dictionary ορίζεται ως «ο τρόπος με τον οποίο διαφορετικά είδη διακρίσεων (= άδικης μεταχείρισης κάποιου ατόμου λόγω της σεξουαλικότητας, της φυλής του, κ.λπ.) συνδέονται και αλληλεπιδρούν» (χ.χ.)

³ Όπως επισημαίνει η Ange-Marie Hancock (2016, σελ. 14-15), η συζήτηση για τη διαθεματικότητα δεν περιορίζεται στην κοινωνιολογία αλλά εμπλέκει περισσότερες πειθαρχίες των κοινωνικών επιστημών. Θέλοντας, μάλιστα, να υπογραμμίσει το συλλογικό και όχι ατομοκεντρικό καθεστώς παραγωγής γνώσης που οφείλει να διέπει τη διαθεματικότητα, μιλά για τον ρόλο που διαδραματίζουν οι κοινότητες γνώσης στην ανάπτυξη της σχετικής προβληματικής. Για παράδειγμα, μια ενδιαφέρουσα σύνδεση της διαθεματικής προβληματικής με τις μεθοδολογικές προκλήσεις στην έρευνα της ψηφιακής ζωής, στο Michailidou (2018).

Ο όρος *διαθεματικότητα* συνοδεύεται σήμερα από ένα εύρος σημασιών και χρήσεων, από μια, θα λέγαμε, πολυσθένεια. Από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του στους κόλπους των κριτικών φυλετικών σπουδών στα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Crenshaw, 1989), ο όρος διαδόθηκε σχετικά γρήγορα και εγκαταστάθηκε όχι μόνο στη φεμινιστική έρευνα και θεωρία αλλά και στις πολιτικές για το φύλο και την ισότητα, καθώς θεωρήθηκε ότι αποδίδει καλύτερα τις σύνθετες πραγματικότητες της ζωής των γυναικών σε διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά συμφραζόμενα, ενώ υιοθετήθηκε ταυτόχρονα και από άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών.⁴

Η δημοτικότητα του όρου αποδίδεται στη λειτουργία του ως «κομβικού σημείου» (nodal point) στη φεμινιστική συζήτηση, καθώς, ενώ ανοίγει πολλά και διαφορετικά ερωτήματα, δεν οδηγεί σε νέες στεγανοποιήσεις και αποκλεισμούς (Lykke, 2011, σελ. 209). Η δύναμη της διαθεματικότητας έγκειται στη δυνατότητα της παράλληλης θεωρητικής και πολιτικής αξιοποίησής της (Yuval-Davis, 2006), ενώ ο όρος υιοθετείται και από διεθνείς οργανισμούς για τη χάραξη πολιτικών για τις γυναίκες, όπως ο ΟΗΕ και η ΕΕ, αλλά και από αντίστοιχες εθνικές επιτροπές (π.χ. Βρετανία, Αυστραλία, Σκανδιναβικές χώρες). Η υιοθέτηση του όρου αυτού θεωρήθηκε ότι σηματοδοτεί μια σταδιακή μετατόπιση από τη μονοθεματική στόχευση της έμφυλης ανισότητας στην αντιμετώπιση των πολλαπλών ανισοτήτων, θύματα των οποίων είναι κατεξοχήν οι γυναίκες (Verloo, 2006). Ωστόσο, δεν λείπουν τα ερωτήματα σχετικά με τη χρήση του όρου από όργανα διακυβέρνησης στη διαμόρφωση κοινωνικών πολιτικών, όπου θεωρείται ότι μάλλον αθροίζονται παρά συσχετίζονται ανισότητες.⁵ Η κριτική αυτή, ενώ απηχεί θεωρητικούς προβληματισμούς έχει και πολιτικές προεκτάσεις, καθώς αφορά το ποιες κοινωνικές ομάδες θεωρούνται οι πλέον ευάλωτες (Lombardo and Verloo, 2009).⁶

---

⁴ Η ευρεία διάδοση του όρου και της σχετικής προβληματικής την τελευταία δεκαετία είναι τέτοιας έκτασης που γίνεται πλέον λόγος για το αναπτυσσόμενο εγχείρημα των σπουδών διαθεματικότητας (Cho et al., 2013, σελ. 795). Και αποτυπώνεται στα πολυάριθμα ειδικά τεύχη (Signs 2013, 38(4), European Journal of Women's Studies 13(3), 2006, Du Bois Review 10(2), 2013 κ.ά.), συνέδρια (Goethe-University, Φρανκφούρτη, 22-23/01/2009), εκδοτικές σειρές (The Politics of Intersectionality, Palgrave Macmillan), μονογραφίες (π.χ. Carastathis, 2016· Collins, 2019· Hancock, 2016· May, 2016· Nash, 2019· Tomlinson, 2019), συλλογικούς τόμους (π.χ. Berger and Guidroz, 2009· Lutz et al., 2011), εγχειρίδια (Collins and Bilge, 2013· Grzanka, 2014), αλλά και στην υιοθέτησή του όρου από θεσμικά ερευνητικά προγράμματα-πλαίσια, όπως ο «Ορίζοντας 2020» της ΕΕ.

⁵ Ειδικότερα, για τη διαμόρφωση πολιτικών ισότητας στην Ελλάδα και την αποτίμησή τους σε μια συγκριτική προοπτική, βλ. Maloutas (2005) και Stratigaki (2012).

⁶ Σχετικά με την ιεράρχηση και στάθμιση των διακρίσεων, αυτό που θα λέγαμε προσδιορισμό της ευαλωτότητας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των πολιτικών ασύλου, οι οποίες διαμορφώνονται στο πλαίσιο της διακυβέρνησης της «προσφυγικής κρίσης» του 2015-16, όπως και παλιότερα των πολιτικών για το trafficking στην Ευρώπη μετά το 1989. Ενδεικτικά, βλ. Αμπατζή (2008), Freedman (2019).

Η πλαστικότητα του όρου μοιάζει να αποτελεί προωθητική συνθήκη και ταυτόχρονα πρόβλημα, ιδίως ως προς το πώς εννοιολογείται κατά τη διαδρομή του στα διαφορετικά συμφραζόμενα των σπουδών φύλου και ως προς το πώς κεφαλαιοποιείται και θεωρητικοποιείται η διάδοση και απήχηση του. Από την άποψη αυτή, είναι ενδεικτική η έντονη συζήτηση των τελευταίων ετών μεταξύ αμερικανίδων και ευρωπαϊών φεμινιστριών σχετικά με το κατά πόσο μπορεί να μεταφερθούν θεωρητικοποιήσεις της φυλής και του ρατσισμού σε διαφορετικά ακαδημαϊκά ή εθνικο-πολιτισμικά πλαίσια, το τί χάνεται ή στρεβλώνεται κατά τη διαδρομή. Η αντιπαράθεση, πάντως, αφορά όχι μόνο το περιεχόμενο αλλά και τις πολιτικές οικειοποίησης της διαθεματικότητας,⁷ καθώς θεωρήθηκε ότι επανεισάγονται φυλετικοποιημένες ιεραρχήσεις εντός του ακαδημαϊκού (και όχι μόνο) φεμινισμού και, εν τέλει, απο-πολιτικοποιείται η ίδια η έννοια, ιδίως κατά το ότι δεν είναι ευδιάκριτη η μαύρη γενεαλογία της. Μεταξύ άλλων, η Sirma Bilge (2013, 2014) μιλά για το «άσπρισμα» της έννοιας, όπως άλλωστε και άλλες «μαύρες φεμινίστριες», που αυτοπροσδιορίζονται κυρίως μέσω της πολιτικής (αντιρατσιστικής) τους τοποθέτησης.⁸ Αποδίδεται στις «λευκές φεμινίστριες» ότι ιδιοποιούνται τη ριζοσπαστική κριτική σκέψη των μαύρων γυναικών, ενώ παράλληλα διατηρούν την ηγεμονία τους, καθώς αναπαράγουν λογοθετικά τη δική τους θέση/σκοπιά ως φυλετικά αόρατη, έναντι της ρητά φυλετικοποιημένης ταυτότητας και του φυλετικοποιημένου λόγου των «άλλων», εν προκειμένω των μαύρων φεμινιστριών.

Παρ' όλη την πολιτική σημασία της κριτικής αυτής, η οποία μπορεί να θεωρηθεί και ως μια διαθεματική ανάγνωση του ίδιου του πεδίου της ακαδημαϊκής κοινότητας και των πρακτικών και σχέσεων εξουσίας που εγγράφει (Cho et al. 2013, σελ. 795 κ.ε.), προβληματίζει το γεγονός ότι, τελικά, κάποιες φορές η συζήτηση φαίνεται να εστιάζεται ολοένα και περισσότερο στις αντιπαραθέσεις μεταξύ φεμινιστριών και μόνον. Ενώ είναι γεγονός ότι, επειδή ακριβώς διευρύνει το πεδίο των συσχετίσεων και αναλυτικών κατηγοριών, έχει καταστεί ευρετική έννοια και πέρα από την παράδοση των φεμινιστικών προσεγγίσεων της κοινωνικής ανισότητας και των συστημάτων καταπίεσης. Επιπλέον, και καθώς προεκτείνει την έννοια της φεμινιστικής σκοπιάς ή θέσης (standpoint), φέρεται να

---

⁷ Η Barbara Tomlinson, για παράδειγμα, μιλά για τη «διαχείριση της διαθεματικότητας» ως μια «σειρά ρητορικών συμβάσεων και τρόπων επιχειρηματολογίας... ιδιαίτερα στους κόλπους του ευρωπαϊκού φεμινισμού, προκειμένου να επανεγγράψει την ετεροφυλόφιλη, λευκή γυναίκα της μεσαίας τάξης ως προεξάρχον υποκείμενο της φεμινιστικής πολιτικής» (2018, σελ. 146).

⁸ Σημαντικές κριτικές έχουν διατυπωθεί από τις Barbara Tomlinson (2018), Gail Lewis (2013), Umut Erel et al. (2010), Jasbir Puar (2012) και τον Devon Carbado (2013). Βλ. Davis (2019), για μια επισκόπηση των αντιπαραθέσεων, οι οποίες έχουν αποδοθεί από την Jennifer Nash και ως ο «πόλεμος της διαθεματικότητας» (2019, σελ. 35-37).

προσφέρει διέξοδο στο αίνιγμα της κυριαρχίας του ποιός είναι ο πρωτεύων άξονας των κοινωνικών ιεραρχήσεων (Davis, 2008). Η διαθεματικότητα μπορεί να εκληφθεί ως αυτό που ο Stuart Hall ονομάζει θεωρία μέσου επιπέδου (mid-level theory), η αξία και χρησιμότητα της οποίας είναι ακριβώς η εξερεύνηση της συνθετότητας των κοινωνικών φαινομένων, κάτι στο οποίο ούτε οι μακρο-θεωρίες ούτε και οι θεωρίες της υποκειμενικότητας μπορούν να ανταποκριθούν (Tomlinson, 2018). Καθώς αναδεικνύει τη διάρθρωση των παραμέτρων ιεράρχησης-καταπίεσης του εκάστοτε υπό μελέτη πεδίου, η ανάλυση μπορεί να απεγκλωβιστεί από την περιπτωσιολογία αλλά και τον αναγωγισμό και να αποκτήσει μια ιδιαίτερη ερμηνευτική δυναμική (Hancock, 2007, σελ. 74).⁹ Έτσι, έχοντας κατακτήσει μια ευρύτερη αναγνωρισιμότητα, αποτρέπεται η στεγανοποίηση της φεμινιστικής γνώσης, η ενθυλάκωση και περιθωριοποίησή της στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών (Davis, 2008).¹⁰

ΜΙΑ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η εργασία αυτή δεν εγγράφεται ασφαλώς στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών αλλά στοχεύει στην ανασύσταση της γενεαλογίας της διαθεματικότητας, την οποία αντιλαμβάνομαι σε γενικές γραμμές βάσει της ανασυγκρότησης που επιχειρεί ο Φουκώ. Μια τέτοια προσέγγιση είναι, πιστεύω, κατάλληλη στον βαθμό που ο εντοπισμός των ποικίλων συνιστωσών της φεμινιστικής συζήτησης γύρω από την προβληματική της διαθεματικότητας εστιάζει στην αντίχρευση και χαρτογράφηση διαφορετικών διαμορφωτικών συνθηκών ή «στιγμών». Δεν πρόκειται δηλαδή για μια αφήγηση της «εξελικτικής ιστορίας» της διαθεματικότητας, η οποία δεν υφίσταται ως τέτοια, δεδομένου ότι το ερώτημα της πολλαπλότητας των διακρίσεων στους κόλπους της φεμινιστικής θεωρίας δεν έχει καταγωγικό τόπο σε μια

---

⁹ Βέβαια, στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε την κριτική που ασκείται από θεωρητικούς των νέων υλισμών (new materialisms) ότι προσεγγίσεις που διεκδικούν διαθεματικότητα ενδέχεται, παρ' όλα αυτά, να διολισθαίνουν προς την επαναφορά στρουκτουραλιστικών (δηλ. αναγωγικών) οπτικών και δεν παρακολουθούν τη ρευστότητα των κοινωνικών ιεραρχήσεων/ταυτίσεων. Ενδεικτικά, η Jasbir Puar (2012), διακρίνοντας ανάμεσα στο βίωμα και την αναπαράσταση των κοινωνικών ταυτοτήτων, επισημαίνει ότι το κρίσιμο ερώτημα σ' ό,τι αφορά τη διαθεματικότητα δεν είναι τι σώματα/ταυτότητες υπάρχουν αλλά τι παράγει ως τεχνολογία λόγου. Μάλιστα, προτείνει να ξαναδούμε τη διαθεματικότητα μέσα από την ντελεζιανή προέλευση οπτική της συναρμολόγησης (assemblage/agencement), όπου το ενδιαφέρον δεν εστιάζεται στα αντικείμενα (π.χ. σώματα, ταυτότητες, κοινωνικές κατηγορίες) αλλά σε μοτίβα συνεχώς ανασηματοδοτούμενων σχέσεων, οι οποίες και τα οριοθετούν και ιεραρχούν (σελ. 59-60). Υπ' αυτή την έννοια, δεν υπάρχει μια, έστω κοινωνική, «ουσία» που να αντιστοιχεί στη διαφορά του φύλου, της φυλής ή της τάξης. Οι ταυτότητες αυτές προκύπτουν ως νοηματοδοτήσεις διαφορετικών τοποθετήσεων, οι συσχετισμοί των οποίων κρυσταλλώνονται σε διαφορετικές κάθε φορά διακρίσεις.

¹⁰ Το ζήτημα αυτό συνδέεται και με έναν πάντα επίκαιρο προβληματισμό, ο οποίος απαντάται στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία, σχετικά με την διεισδυτικότητα της φεμινιστικής ή έμφυλης οπτικής σε διαφορετικούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Βλ. ενδεικτικά, Καντσά κ.ά. (2010), Stacey and Thorne (1985).

διανοητική συνθήκη ή θεωρητική παράδοση, αλλά αντλεί από πολλαπλούς πόρους, θεωρητικούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς. Δεν αναφέρομαι λοιπόν στη διαδρομή των όρων και των κατηγοριών ή των σχηματοποιήσεων σε διάφορες διανοητικές συνθήκες, στις θεσμοθετήσεις και τις αδράνειές τους. Με τον όρο γενεαλογία της διαθεματικότητας αναφέρομαι στην προβληματική εκείνη που αναζητά στις ιδιαίτερες πολιτισμικές-διανοητικές συνθήκες τις ασυνέχειες και τις τομές, που δεν ανάγονται αιτιοκρατικά ή εξελικτικογραμμικά σε μια προγενέστερη συνθήκη.

Παρακολουθώντας την εμφάνιση και διάδοση του όρου διαθεματικότητα, βλέπουμε ότι η σχετική προβληματική εγγράφεται στις πυκνές θεωρητικές και πολιτικές αναζητήσεις του φεμινιστικού κινήματος από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα. Αντικείμενο των αντιπαραθέσεων δεν ήταν μόνο η εξήγηση της καταπίεσης των γυναικών ως διακριτής κοινωνικής ομάδας, αλλά και η αναγνώριση των ιεραρχήσεων και των σχέσεων εξουσίας στους κόλπους του ίδιου του κινήματος και, ευρύτερα, μεταξύ των γυναικών. Η εξέλιξη αυτή συνοδεύει τη συνειδητοποίηση των περιορισμών που σήμαινε για την έρευνα η υιοθέτηση του φύλου ως μοναδική αναλυτική κατηγορία και της «γυναίκας» ως οικουμενική συνθήκη.

Ήδη από το 1970 και για τις επόμενες δυο δεκαετίες, το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας του φύλου ή της τάξης απασχολεί τον μαρξιστικό και τον ριζοσπαστικό φεμινισμό, που πολλές φορές συγκρουσιακά αναζητούν στον καπιταλισμό, την πατριαρχία ή σε κάποιο συνδυασμό των δύο συστημάτων την πηγή της γυναικείας καταπίεσης (MacKinnon, 1982). Αντίστοιχα ερωτήματα τίθενται ιδίως από μαύρες φεμινίστριες σχετικά με τη σχέση της φυλής με το φύλο και την τάξη (π.χ. Davis, 1981). Στο διανοητικό και πολιτικό αυτό κλίμα συγκροτείται η προβληματική της διαθεματικότητας, αρχικά στο πλαίσιο των κριτικών φυλετικών σπουδών (Critical Race Studies) και της μαύρης φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου όχι μόνο να αποδώσει την πολλαπλότητα των διακρίσεων, αλλά και να διασώσει με τον τρόπο αυτό την εμπειρία και σκοπιά των μαύρων γυναικών.

Η διαθεματικότητα λοιπόν παραπέμπει γενεαλογικά στη Μαύρη Φεμινιστική Θεωρία, όπου ερωτήματα σχετικά με το υποκείμενο και το καθεστώς παραγωγής γνώσης τίθενται στο επίκεντρο της έρευνας. Άλλωστε, θεμελιώνεται σε μια μαύρη γυναικεία αντιστασιακή (oppositional) παράδοση, η οποία αποτελεί όρο όπως και λόγο ανάπτυξης της σχετικής προβληματικής. Με άλλα λόγια, υπό το πρίσμα της μαύρης φεμινιστικής θεωρίας, η διαθεματικότητα συνδέεται άρρηκτα με την προοπτική έμπρακτης διεκδίκησης κοινωνικής δικαιοσύνης, μέσω και της παραγωγής γνώσης, όχι πια για... αλλά από τους «υποτελείς άλλους» (τις «άλλες»). Κάποιες θέσεις που καταξιώνουν την ιδιαίτερη εμπειρία και κουλτούρα των έγχρωμων (μαύρων, μεξικανών και ασιατών) γυναικών και που ανοίγουν τον

δρόμο για την ανάδυση της προβληματικής της διαθεματικότητας, διατυπώνονται ήδη στο μανιφέστο «A black feminist statement» (1982) της μαύρης φεμινιστικής-λεσβιακής κολεκτίβας Combahee River. Εκεί γίνεται αναφορά στις «συναρθρωμένες καταπιέσεις» (interlocking oppressions) της φυλής, της τάξης, του φύλου και της σεξουαλικότητας, εντός των οποίων συγκροτούνται οι ιδιαίτερες εμπειρίες των μαύρων γυναικών. Αναλόγως, αναδεικνύεται η σημασία της «μαύρης σκοπιάς» στο θεωρητικό και λογοτεχνικό έργο μιας σειράς μαύρων αλλά και μεξικανικής καταγωγής φεμινιστριών, όπως οι Audre Lorde, bell hooks, June Jordan, Cheryl Moraga, Gloria Anzaldua κ.ά. Έτσι από τη δεκαετία του 1980 έχουμε μια πλούσια και ριζοσπαστική διανοητική και κινηματική δράση που, μέσα από ένα φάσμα πολιτικο-φιλοσοφικών θέσεων, εγκαθιστούν στον χώρο της αμερικανικής διανόησης τη μαύρη γυναικεία σκέψη και τις αξιώσεις της.

Εξάλλου, ως προσήκουσα μέθοδος για τη μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, η διαθεματικότητα προαναγγέλλεται με κάποιον τρόπο σε ένα πλήθος συζητήσεων στο πλαίσιο της φεμινιστικής κοινωνιολογίας, η οποία από το 1970 και έπειτα διεκδικεί την επανάσταση στον κλάδο (Stacey and Thorne, 1985). Η προβληματική της διαθεματικότητας συνδέεται κατ'αρχάς με το ανοιχτό και ανεπίλυτο ερώτημα του «πού εντοπίζουμε και τοποθετούμε το φύλο στην κοινωνιολογική ανάλυση» (Rosenberg and Howard, 2008, σελ. 678). Παρακολουθώντας τη διαδρομή αυτού του ερωτήματος, θα λέγαμε ότι επιδίωξη των φεμινιστριών κοινωνιολόγων είναι αρχικά να υπερβούν τον βιολογικό ντετερμινισμό που εμφιλοχούσε σε βασικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως αυτή των «σεξουαλικών διαφορών» (sex differences), με την αντικατάστασή τους από την κατηγορία των έμφυλων «ρόλων» (sex roles). Στη συνέχεια, επιδιώκουν να εντάξουν το φύλο στην ανάλυση των κοινωνικών θεσμών (πέραν της οικογένειας), δηλαδή να αναδείξουν τις έμφυλες διαστάσεις όλων των ιεραρχήσεων, υποκαθιστώντας την κατηγορία των «ρόλων» με την κατηγορία του «συστήματος βιολογικού/κοινωνικού φύλου» (sex/gender system).¹¹ Ωστόσο, λόγω της αναγνώρισης των διαφοροποιήσεων και ιεραρχιών στο εσωτερικό της κοινωνικής κατηγορίας «γυναίκα» (κατ' επέκταση και «άνδρας»), έχουμε την αναθεώρηση του φύλου από προεξάρχουσα κατηγορία διαφοράς, ως έναν από τους αλληλεξαρτώμενους παράγοντες κοινωνικής ανισότητας (φυλή, τάξη, σεξουαλικότητα). Έτσι περνάμε από τον όρο «σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου» σε όρους όπως η «διαθεματικότητα», μέσω των οποίων επιχειρείται ουσιαστικά η εννοιολόγηση σύνθετων διαφορών και των ανάλογων συστημάτων

---

¹¹ Η εννοιολόγηση της έμφυλης διαφοράς ως «σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου» αναπτύσσεται στο έργο της Gayle Rubin, στο κλασικό κείμενό της «The traffic in women: Notes on the political economy of sex» (1975, σελ. 159).

καταπίεσης και ανισότητας.¹² Η συζήτηση αυτή διεξάγεται στο πλαίσιο των θεσμικών προκλήσεων που αντιμετωπίζει η φεμινιστική κοινωνιολογία εντός του ακόμα ανδροκρατούμενου κλάδου, ιδίως μάλιστα η διολίσθηση ή ενθυλάκωσή της ως υποκλάδος της κοινωνιολογίας και η αποσιώπηση της θεωρητικής της συμβολής (Stacey and Thorne, 1996).

Ο τρίτος κόμβος σ' αυτή την περιήγηση στην ιστορία της διαθεματικότητας είναι η μετααποικιακή κριτική στην πολυπολιτισμικότητα, όπως αναπτύσσεται κυρίως στα συμφραζόμενα της φεμινιστικής κοινωνιολογίας και των σπουδών φύλου στη Βρετανία από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα. Επιγραμματικά, η ανάπτυξη των εθνοτικών και φυλετικών σπουδών σε συνδυασμό με την ισχυρή παράδοση των πολιτισμικών σπουδών, καθώς επίσης και η κινηματική δράση στο πλαίσιο αντιρατσιστικών γυναικείων οργανώσεων, όπως η OWAAD,¹³ όπου δραστηριοποιούνται γυναίκες διαφορετικής εθνικής και ταξικής προέλευσης, αναζωογονούν και επηρεάζουν τη φεμινιστική συζήτηση που αναπτύσσεται. Ο διάλογος πλέον εστιάζει στην πολλαπλότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων που χαρακτηρίζουν το ανήκειν στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες. Το ζήτημα της φυλής/φυλετικοποίησης (racialisation) επαναπροσδιορίζεται υπό το πρίσμα της εθνικής, πολιτισμικής, θρησκευτικής και γλωσσικής διαφοράς, στην οποία προσαρτώνται ουσιοκρατικά και φυσικοποιημένα χαρακτηριστικά.¹⁴ Ενώ το ιδεολόγημα της πολιτισμικής

---

¹² Όπως προαναφέρθηκε, το ενδιαφέρον για τις συσχετίσεις του φύλου με άλλες κατηγορίες είναι παλιό πρόβλημα. Η πλέον κεντρική και αναπτυγμένη θεωρητική επεξεργασία του ζητήματος αυτού επιχειρήθηκε στους φεμινιστικούς μαρξιστικούς κύκλους του β' κύματος, που διερεύνησαν τη σχέση καπιταλισμού και πατριαρχίας. Οι θεωρητικές αλλά και πολιτικές αυτές αναζητήσεις, μαζί με την ανάδειξη του φυλετισμού ως κεντρικό ζήτημα ανισότητας, ευνόησαν την ανάπτυξη της διαθεματικότητας. Όμως, παρόλο που οι φεμινίστριες του β' κύματος εστίασαν στη σχέση φύλου και τάξης, αυτό δεν οδήγησε σε νέες μεθοδολογίες και πρακτικές έρευνας, καθώς συνέχισαν να αναλύουν το φύλο και την τάξη ως διακριτές συνιστώσες των συστημάτων καταπίεσης με αναγωγές σε θεωρητικά σχήματα. Η διαθεματική προβληματική διευρύνει του ορίζοντες και θεωρεί τα συστήματα καταπίεσης ως συναρθρώσεις διακρίσεων και κατά τούτο αντλεί μάλλον από τη συνάφεια και την περίσταση, παρά από θεωρητικές σχηματοποιήσεις που αναζητούν τα αντικρίσματά τους στην πραγματικότητα.

¹³ Η Οργάνωση Γυναικών Αφρικανικής και Ασιατικής Καταγωγής (OWAAD), μια γυναικεία σοσιαλιστική ομοσπονδία, έδρασε από 1979 ως το 1982 και οδήγησε στη δημιουργία μαύρων γυναικείων ομάδων σε όλη τη χώρα.

¹⁴ Ο όρος «φυλετικοποίηση» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον βρετανό μαρξιστή κοινωνιολόγο Robert Miles, έναντι της αναλυτικής κατηγορίας «φυλή», για να δηλώσει ιδεολογικές διεργασίες, κατά τις οποίες κοινωνικές διαφορές αποδίδονται σε βιολογικά χαρακτηριστικά (Anthias and Yuval-Davis, 1992, σελ. 18). Επιπλέον, ο όρος εμπλουτίζεται περαιτέρω στο πλαίσιο των φεμινιστικών σπουδών. Όπως σχολιάζουν οι Anthias και Yuval-Davis, «δεν υπάρχει ένα ενιαίο σύστημα αναπαραστάσεων που να μπορεί να χαρακτηριστεί ως ρατσιστικό, ούτε και υπάρχει ένας ενιαίος δράστης ή ένα ενιαίο θύμα. Η θέση [της φυλετικοποίησης] απαιτεί να αντιμετωπιστούν οι τρόποι με τους οποίους οι κατηγορίες διαφορών και αποκλεισμού με βάση την τάξη, το φύλο και την εθνότητα ενσωματώνουν διαδικασίες φυλετικοποίησης και συνδέονται με την παραγωγή ρατσιστικών λόγων και αποτελεσμάτων. Κατά την άποψή μας, λοιπόν, η εξήγηση των ρατσισμών δεν μπορεί να γίνει μόνο με βάση τα εθνοτικά ή φυλετικά φαινόμενα. Μια επαρκής ανάλυση πρέπει να εξετάσει τις διαδικασίες αποκλεισμού και καταπίεσης σε διασταύρωση με εκείνες των άλλων μεγάλων διαχωρισμών της

ομοιογένειας, παράδοσης και οριοθέτησης μιας κοινωνικής ομάδας, είτε πρόκειται για ιθαγενείς είτε για μεταναστευτικούς πληθυσμούς, θεωρείται ότι εγκαθιδρύεται και νομιμοποιείται μέσω κυρίως ετεροκανονιστικών έμφυλων παραδοχών (Yuval-Davis, 2011). Έτσι οι όροι γυναίκα, έθνος, φυλή, πολιτισμός νοούνται στην αλληλεξάρτηση και συσχέτισή τους. Ταυτόχρονα, η εμπειρία των κοινών αγώνων, όπου αναδύονται εντάσεις και ασυμμετρίες μεταξύ γυναικών αλλά και η ανάγκη για διάλογο, φέρνει στο προσκήνιο τη δυναμική του διεθνικού φεμινισμού (transnational feminism), έναντι των πολιτικών περιχαράκωσης της ταυτότητας (Anthias and Yuval-Davis, 1992). Συνολικά θα λέγαμε ότι προβληματοποιείται η έννοια του ορίου, γεγονός που κομίζει και στη διαθεματική προβληματική μια νέα δυναμική. Εφεξής, η υιοθέτηση της διαθεματικότητας, πέρα από τον μαύρο φεμινισμό στους κόλπους του αντιρατσιστικού, μετααποικιακού, πολιτισμικού φεμινισμού, όπως και η διάχυσή του σε όλο το εύρος των σπουδών φύλου, συνεχίζει να προκαλεί συζητήσεις που αφορούν τη σχέση της διαθεματικότητας με τη φεμινιστική σκέψη, όπως και τη συμβολή της στις κοινωνικές επιστήμες.¹⁵

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Διαθεματικότητα και μαύρη φεμινιστική θεωρία

Ο όρος *διαθεματικότητα* χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από την μαύρη αμερικανίδα Kimberle Crenshaw, θεωρητικό του δικαίου και μια από τις κύριες εκπροσώπους της κριτικής φυλετικής θεωρίας, στο άρθρο της «Demarginalising the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist

---

τάξης και του φύλου, καθώς και τις διαδικασίες του κράτους και του έθνους» (στο ίδιο, σελ. 12). Αλλού, η Yuval-Davis διευκρινίζει ότι «διαφορετικές θέσεις σε όλο το εύρος των κοινωνικών και οικονομικών συντεταγμένων συχνά σηματοδοτούνται με βάση ενσώματα σημαίνοντα, όπως το χρώμα του δέρματος, η προφορά, το ντύσιμο και ο τρόπος συμπεριφοράς» (Yuval-Davis, 2011, σελ. 15). Στις ΗΠΑ, όπου η φυλή παραμένει μια σημαίνουσα κατηγορία ανάλυσης στη συζήτηση σχετικά με την ανάπτυξη του ρατσισμού, δίνεται μια λίγο διαφορετική σημασία στη φυλετικοποίηση, η οποία ορίζεται ως «η προσάρτηση φυλετικών ιδιοτήτων σε μια προηγουμένως φυλετικά μη ταξινομημένη σχέση, κοινωνική πρακτική ή ομάδα. Η φυλετικοποίηση είναι μια ιδεολογική διαδικασία, ιστορικά συγκεκριμένη» (Omi and Winant, 2015, σελ. 111).

¹⁵ Ένα ενδιαφέρον ζήτημα που τίθεται εδώ είναι η σχέση διαθεματικότητας και διεπιστημονικότητας. Η προβληματική της διαθεματικότητας αναπτύσσεται κατεξοχήν στο πεδίο των σπουδών φύλου, το οποίο συγκροτείται διεπιστημονικά και εντός του οποίου αμφισβητούνται οι οριοθετήσεις μεταξύ των διαφόρων επιστημών ή και οι ίδιες οι πειθαρχίες (π.χ. Lykke, 2011). Ωστόσο, εγείρεται ένα κρίσιμο θεωρητικό πρόβλημα που έχει να κάνει με μια αντινομία στη σχέση διαθεματικότητας και διεπιστημονικότητας, κατά το ότι η διαθεματικότητα αναφέρεται σε συναρθρώσεις παραμέτρων της ιστορικής πραγματικότητας, ενώ η διεπιστημονικότητα στη σύγκλιση διάφορων επιστημονικών πειθαρχιών σε ένα ερευνητικό πεδίο και στην προβληματοποίηση των μεταξύ τους οριοθετήσεων. Για παράδειγμα, ενώ το ζήτημα της συσχέτισης φύλου και τάξης μπορεί να μελετηθεί με ποικίλες ερευνητικές μεθοδολογίες, αυτό δεν σημαίνει ότι η προσέγγιση θα είναι διαθεματική, κατά το ότι η διεπιστημονικότητα δεν οδηγεί αναγκαστικά στην αναίρεση της πρωτοκαθεδρίας της τάξης ή του φύλου.

politics» (1989), όπου αναφέρεται στη θέση των μαύρων γυναικών στην αγορά εργασίας, σε σχέση τόσο με την έμφυλη όσο και με τη φυλετική τους ταυτότητα. Αναλύοντας την περίπτωση *De Graffenreid v. General Motors (1976)*, όπου το αμερικανικό δικαστήριο απέρριψε την καταγγελία πέντε μαύρων γυναικών για διπλή εργοδοτική διάκριση λόγω φύλου και φυλής, αναδεικνύει τα τυφλά σημεία της δικαιοσύνης, η οποία δεν μπορεί να διαχειριστεί πολλαπλές διακρίσεις, παρόλο που στην πράξη συμβαίνουν ταυτόχρονα. Όπως εν προκειμένω, οι ενάγουσες δεν προσλαμβάνονταν στις θέσεις γραφείου που προορίζονταν για λευκές γυναίκες, ούτε όμως και στη γραμμή παραγωγής, όπως οι μαύροι άνδρες. Η νομοθεσία κατά των διακρίσεων δεν μπορούσε να εφαρμοστεί παρά μόνο σε σχέση με μία κάθε φορά διάκριση, είτε την έμφυλη είτε τη φυλετική, αφήνοντας τις μαύρες γυναίκες που υφίστανται στην πράξη διπλή διάκριση ακάλυπτες.

Η ανάλυση της Crenshaw ανέδειξε παραδειγματικά το ζήτημα των πολλαπλών διακρίσεων που υφίστανται οι μαύρες γυναίκες, τα δικαιώματα των οποίων δεν κατοχυρώνονται τελικά ούτε από την νομοθεσία ισότητας ούτε από τη νομοθεσία κατά των φυλετικών διακρίσεων (Civil Rights Legislation).—Χρησιμοποιώντας τη μεταφορά της (οδικής) διασταύρωσης (intersection), όπου συγκλίνουν διαφορετικοί άξονες καταπίεσης (εν προκειμένω του φύλου και της φυλής), χωρίς όμως και να ταξινομούνται ιεραρχικά, η Crenshaw κάνει λόγο για την αορατότητα των μαύρων γυναικών μέσα σε ένα σύστημα σύνθετων αποκλεισμών: δηλαδή αόρατες ως μαύρες στο φεμινιστικό κίνημα και τη θεωρία, αόρατες και ως γυναίκες στην αντιρατσιστική πολιτική.

Στο επόμενο άρθρο της «Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color» (1991), η Crenshaw εξετάζει ευρύτερα το ζήτημα της βίας κατά των έγχρωμων γυναικών, προκειμένου να καταδείξει την εμπειρία τους ως θεμελιωδώς διαφορετική από αυτή των λευκών γυναικών, όπως και των λευκών και μαύρων ανδρών. Προκειμένου να αποδώσει τις πολλαπλές πηγές της βίας προτείνει μια διαθεματική προσέγγιση σε τρία επίπεδα: δομικό, πολιτικό και αναπαραστασιακό. Η δομική διαθεματικότητα αναφέρεται στη «συγκεκριμένη θέση των έγχρωμων γυναικών στη σύζευξη των διακρίσεων λόγω φυλής και φύλου, που καθιστά για τις έγχρωμες την εμπειρία της ενδοοικογενειακής βίας, του βιασμού και της αντιμετώπισής τους ποιοτικά διαφορετική από αυτήν των λευκών γυναικών» (στο ίδιο, σελ. 1245). Εστιάζοντας στην πολιτική, η διαθεματική προσέγγιση αναδεικνύει το γεγονός ότι «ιστορικά, η φεμινιστική και αντιρατσιστική πολιτική των ΗΠΑ έχουν από κοινού περιθωριοποιήσει το ζήτημα της βίας κατά των μαύρων γυναικών» (στο ίδιο, σελ. 1245). Τέλος, η αναπαραστασιακή διαθεματικότητα αναφέρεται στο πώς «διαδεδομένες αναπαρασταστάσεις των έγχρωμων

γυναικών αντλούν από σεξιστικά και ρατσιστικά αφηγήματα, αναπαράγοντας έτσι έμφυλες και έγχρωμες ιεραρχήσεις, ενώ συγχρόνως η κριτική των σχετικών αφηγημάτων παραβλέπει και πάλι τα ιδιαίτερα διαφέροντα και την εμπειρία των έγχρωμων γυναικών» (στο ίδιο, σελ. 1283). Μέσα από το έργο της Crenshaw και την προβληματική της, που αποδίδεται πλέον ως διαθεματικότητα, η θέση των μαύρων γυναικών στην αμερικανική κοινωνία, στην ακαδημαϊκή κοινότητα και στο φεμινιστικό κίνημα είναι πλέον διακριτή.

Το ζήτημα της αορατότητας, ιδίως μάλιστα της εμπειρίας και της σκοπιάς των έγχρωμων γυναικών στη θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, απασχόλησε συστηματικά και την κοινωνιολόγο Patricia Hill Collins. Στο έργο της *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (1990/2000), αναλύει τις σύνθετες κοινωνικές σχέσεις ανισότητας αλλά και τις πρακτικές αντίστασης που συγκροτούνται μέσω της έννοιας *πλέγμα κυριαρχίας* (matrix of domination), «την υπερκείμενη κοινωνική οργάνωση, εντός της οποίας διασταυρούμενες καταπίεσεις γεννιούνται, αναπτύσσονται και περικλείονται» (στο ίδιο, σελ. 275). Για την Collins, δεν αρκεί να εντοπίσουμε και να αναδείξουμε τις πολλαπλές και διασταυρούμενες διακρίσεις που υφίστανται οι γυναίκες λόγω φύλου, φυλής, τάξης και έθνους. Ταυτόχρονα, πρέπει να εξηγήσουμε πώς οργανώνονται αυτές οι μορφές καταπίεσης σε ένα σύνθετο εξουσιαστικό σύστημα, στο οποίο εγγράφονται πλέον η κυριαρχία αλλά και η υπονόμευσή της (στο ίδιο, σελ. 18).

Σύμφωνα με την Collins, το πλέγμα κυριαρχίας δεν είναι α-ιστορική συνθήκη αλλά συγκεκριμένο σε κάθε συγκυρία. «Οποιοδήποτε συγκεκριμένο πλέγμα κυριαρχίας έχει, πρώτον, μια συγκεκριμένη διάταξη συναρθρωμένων συστημάτων καταπίεσης, π.χ. φυλή, κοινωνική τάξη, φύλο, σεξουαλικότητα, ιδιότητα του πολίτη, εθνικότητα και ηλικία και, δεύτερον, μια συγκεκριμένη οργάνωση των τομέων της εξουσίας, δηλαδή των δομικών, πειθαρχικών, ηγεμονικών και διαπροσωπικών» (στο ίδιο, σελ. 299). Ωστόσο, χρησιμοποιώντας το εύρημα της «εκτός-εντός» τοποθέτησης (outsider within), αποδίδει αλλά και προορίζει για τις έγχρωμες γυναίκες (θεωρητικούς και μη) μια προνομιακή επιστημική θέση για την κατανόηση των πολλαπλών και συναρθρωμένων μορφών καταπίεσης, όπου δημιουργικά αξιοποιείται η περιθωριακότητά τους σε σχέση με τα κυρίαρχα (ουσιαστικά «λευκά») κοινωνιολογικά μοντέλα και πολιτισμικά πρότυπα (Collins, 1986, σελ. 14).

Στην παράδοση της αμερικανικής μαύρης κοινωνιολογικής σκέψης, ο W.E.B. DuBois κάνει λόγο για τη «διπλή συνείδηση» που διέπει την παρουσία και τη συμμετοχή των μαύρων στην αμερικανική κοινωνία. Αναφέρεται σε μια άλυτη εσωτερική σύγκρουση των μαύρων της Αμερικής, οι οποίοι έχουν εσωτερικεύσει τα ηγεμονικά πρότυπα της αμερικανικής (εθνικής) ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα είναι αποκλεισμένοι από την

αμερικανική (λευκή) κοινωνία και κουλτούρα.¹⁶ Αντίθετα, η Collins θεωρεί ότι οι μαύρες γυναίκες αναπτύσσουν παράλληλους κόσμους αντίστασης, γεγονός που τις οδηγεί σε εσωτερική αμφισβήτηση της ηγεμονίας των λευκών κυρίων τους, ενώ με την «εκτός-εντός» τοποθέτησή τους οι μαύρες φεμινίστριες θεωρητικοί μπορούν να αμφισβητούν τα ηγεμονικά πρότυπα της αμερικανικής ταυτότητας, της λευκής κοινωνίας και κουλτούρας (Collins, *ό.π.*, σελ. 295).

Ακολούθως, η Collins αναδεικνύει δύο σημαίνουσες παραμέτρους της διαθεματικής προβληματικής που αποτελούν και παρακαταθήκη του μαύρου φεμινισμού: την αντίσταση στην *επιστημική αδικία* (epistemic injustice) και την *κριτική πράξη* (critical praxis). Η επιστημική αδικία, κεντρικός όρος στους προβληματισμούς της Collins, αναφέρεται σε ένα επιστημολογικό και ταυτόχρονα θεσμικό καθεστώς, όπου «κάποιος έχει την εξουσία (authority) να κρίνει ποιος νομιμοποιείται να φέρεται ως παραγωγός γνώσης και ταυτόχρονα να αποφαίνεται για την εγκυρότητα της» (Collins, 2015a, σελ. 2352). Η θεσμοποιημένη αυτή εξουσία θεμελιώνει την αδικία εντός της, υποτίθεται, ουδέτερης και αμερόληπτης διαδικασίας παραγωγής γνώσης και αποτελεί βασικό εργαλείο της ηγεμονίας, με αποτέλεσμα η γνώση για τους ή/και των ίδιων των καταπιεσμένων να υποβαθμίζεται συστηματικά (στο ίδιο, σελ. 2352). Η Collins επιχειρεί να καταστήσει ορατό το πλέγμα κυριαρχίας εντός των ακαδημαϊκών θεσμών όπου παράγεται η γνώση ή/και το ενδεχόμενο να διολισθήσει ακόμα και η διαθεματικότητα προς την αποπολιτικοποίηση και την ενσωμάτωσή της (Collins, 2017). Μέσω δε της συσχέτισης της κριτικής πράξης με μια ορισμένη θεωρητική και ερευνητική πρακτική, η Collins θεωρεί ότι τα κοινωνικά υποκείμενα μπορούν να προάγουν την κοινωνική δικαιοσύνη (Collins, 2015b, σελ. 15). Και τούτο διότι με τη διαθεματική προσέγγιση —και επειδή ακριβώς προϋποτίθεται η γνώση και η εμπειρία των κυριαρχούμενων— μετατοπίζεται το κέντρο βάρους από την ακαδημαϊκή θεωρητική συζήτηση προς την κοινωνική εμπειρία ή ακόμα και την κινηματική πρακτική. Έτσι, ως πολιτικό πλέον διακύβευμα της διαθεματικής ανάλυσης των συστημάτων καταπίεσης, επανέρχεται η συζήτηση για τη σχέση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, τη γνώση και την εμπειρία.

Στο έργο της Collins συναντάμε μια από τις πλέον επεξεργασμένες θεωρητικές εκδοχές της διαθεματικότητας ως ενός πολιτικά εμπνευσμένου και στοχευμένου σχεδίου γνώσης (knowledge project), αν και αυτό προϋποθέτει μια συγκεκριμένη κοινωνική

---

¹⁶ «Αισθάνεται κανείς πάντα τον διχασμό, αμερικανός-νέγρος. Δύο ψυχές, δύο σκέψεις, δύο ασυμβίβαστοι αγώνες, δύο αντιμαχόμενα ιδανικά σε ένα σκοτεινό σώμα, του οποίου η πεισματική δύναμη και μόνο το κρατά από το να σκιστεί στα δυο» (DuBois, 1903, σελ. 2-3).

οντολογία, τη σκοπιά/εμπειρία των μαύρων γυναικών. Σύμφωνα με την Collins, δεν αρκεί να εντάξεις τη φωνή των καταπιεσμένων στα ήδη υπάρχοντα θεωρητικά-επistemολογικά πλαίσια που υποστηλώνουν τους μηχανισμούς και τη νομιμοποίηση της καταπίεσης, αλλά πρέπει να τα αλλάξεις: «Η μαύρη φεμινιστική σκέψη πρόβαλε τον τότε ριζοσπαστικό ισχυρισμό ότι η επιστημολογία είναι κεντρική στις σχέσεις εξουσίας και ότι η αναγνώριση των μαύρων γυναικών ως παραγωγών γνώσης θα παράγει νέα γνώση» (Collins, 2015a: σελ. 2352). Για την Collins λοιπόν, η ίδια η επιστημολογία είναι πολιτικό, όχι μόνο φιλοσοφικό-θεωρητικό ζήτημα. Στο σημείο αυτό συναντιέται η μαύρη προβληματική της διαθεματικότητας με την επιστημολογία της σκοπιάς (standpoint), καθώς η αναγνώριση της συνάρθρωσης κοινωνικών ιεραρχιών και ηγεμονίας, όπως και η προοπτική της αλλαγής που ευαγγελίζεται το φεμινιστικό κίνημα, φέρνουν στο προσκήνιο τη γνώση και την εμπειρία των καταπιεσμένων.

Ωστόσο, παραμένει το ερώτημα αν μπορούν όλες οι καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες και οι αντίστοιχες οπτικές να αναχθούν σε καθεστώς επιστημολογικής σκοπιάς, ενώ εκφράζονται και ανησυχίες για την υποστασιοποίηση (βλ. ουσιοκρατική συγκρότηση) των καταπιεσμένων κοινωνικών υποκειμένων και ιδίως των μαύρων στις διαθεματικές προσεγγίσεις (Puar, 2012). Μπορούμε εδώ να εντοπίσουμε ένα παλιό παράδοξο του φεμινιστικού λόγου, ο οποίος αξιώνει καθεστώς αλήθειας στη βάση της διαφοράς, ενώ προϋποθέτει ή επιδιώκει καθολική αναγνωρισιμότητα (Scott, 1997, Βαρίκα, 2005). Με άλλα λόγια, η επιστημολογική ταυτότητα-αυθεντικότητα της μαύρης φεμινιστικής σκοπιάς θεμελιώνεται στην ιδιαιτερότητα της εμπειρίας των μαύρων γυναικών, ενώ η ιδιαίτερη αυτή σκοπιά διεκδικεί ταυτόχρονα καθεστώς αλήθειας, δηλαδή οικουμενικότητα.

Ασφαλώς η διαθεματικότητα παραπέμπει γενεαλογικά στη σκέψη και στο έργο, θεωρητικό και πολιτικό, των μαύρων φεμινιστριών. Ωστόσο διατυπώνονται αντιρρήσεις σχετικά με το αν διαφαίνεται μια «κτητική» σχέση ανάμεσα στις μαύρες φεμινίστριες και τη διαθεματική προβληματική, αναπαράγοντας διχαστικές ταυτότητες στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος, στις οποίες ακριβώς θεωρήθηκε ότι δίνει διέξοδο. (βλ. Davis, 2019) Η τοποθέτηση της Collins συνίσταται στο ότι χρειάζεται να κατανοήσουμε τον μαύρο φεμινισμό μέσα σ' ένα διεθνικό πλαίσιο, ώστε να μπορούμε να χαρτογραφήσουμε νέες γενεαλογίες αγώνα και γνώσης, κάτι που συνεπάγεται τη διερεύνηση των εκάστοτε πλαισίων και ιστοριών παραγωγής των συστημάτων καταπίεσης, συμπεριλαμβανομένων των συναρθρώσεων εξουσίας/γνώσης. Έτσι, δεν πρόκειται μόνο για τη χρήση μιας έννοιας ή θεωρίας, αναγνωρίζοντας ή (ακόμα χειρότερα) χωρίς να αναγνωρίσουμε την προέλευσή της, αλλά και για την κατανόηση του πλαισίου παραγωγής αυτής της έννοιας. «*Η Μαύρη Φεμινιστική Σκέψη* δε θα πρέπει να εκληφθεί ως μεγάλη θεωρία (grand theory), αλλά ως ένα

εννοιολογικό εργαλείο για να σκεφτούμε πάνω σε άλλες σχέσεις, ως ένα λεξιλόγιο.» (Collins, ό.π., σελ. 2353). Στο σημείο αυτό συγκλίνει και η κριτική της Jennifer Nash στις πρόσφατες αντιπαραθέσεις για την ταυτότητα της διαθεματικής προσέγγισης, καθώς βλέπει τη μαύρη φεμινιστική θεωρία όχι ως περιχαρακωμένη «ιδιοκτησία» αλλά ως πλαίσιο άρθρωσης κριτικής σε συνομιλία με μια ευρύτερη πολιτικο-θεωρητική παράδοση (2016, σελ. 18).

Διαθεματικότητα, κοινωνική διαστρωμάτωση και ανισότητα

Η ανάγκη για μια σύνθετη και δυναμική ανάλυση των ιστορικο-κοινωνικά μετασχηματιζόμενων δομών ανισότητας και των αλληλένδετων διαδικασιών υποκειμενοποίησης αποδίδεται στις εμπλοκές και τους περιορισμούς της θετικιστικής και εμπειριστικής παράδοσης στις ΗΠΑ και τη Βρετανία (Stanley and Wise, 1983). Ίσως δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι η συζήτηση για τη διαθεματικότητα ως μεθοδολογική προσέγγιση διεξάγεται κυρίως στους κόλπους της φεμινιστικής κοινωνιολογίας και πολιτικής επιστήμης καθώς, ήδη από τη δεκαετία του 1970, οι φεμινίστριες προβαίνουν σε μια κριτική των παραδοσιακών κοινωνιολογικών θεωριών και των κυρίαρχων θετικιστικών και ποσοτικών μεθόδων έρευνας.

Αντ' αυτών, προκρίνεται η φεμινιστική σκοπιά, σύμφωνα με την οποία και προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τα κοινωνικά φαινόμενα χρειάζεται να εστιάσουμε και να αναδείξουμε την εμπειρία και τη σκοπιά των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων, εν προκειμένω των γυναικών (π.χ. Smith, 1974). Η φεμινιστική σκοπιά στόχευε σε ένα πιο πολιτικοποιημένο μοντέλο αλλά και, ταυτόχρονα, σε μια πιο εξισωτική ερευνητική σχέση μεταξύ ερευνήτριας και ερευνώμενων, την ενεργή τοποθέτηση σε σχέση με τα ζητήματα της έρευνας, ακόμα και τη συνδιαμόρφωση μαζί με τα κοινωνικά υποκείμενα του ερευνητικού σχεδίου (π.χ. Roberts, 1981, Maynard and Purvis, 1994).¹⁷

Ωστόσο, η υποχώρηση του θετικισμού υπέρ της φεμινιστικής σκοπιάς έθεσε βασικά επιστημολογικά ερωτήματα σχετικά με τη μέθοδο και τις αποφάνσεις της θεωρίας. Η Donna Haraway εισήγαγε τον μετέπειτα ιδιαίτερα δημοφιλή όρο *τοποθετημένες γνώσεις* (situated knowledges) και υποστήριξε τη θέση ότι η γνώση δεν παράγεται από ένα πανοπτικό σημείο αλλά πάντα από μια συγκεκριμένη κοινωνική τοποθέτηση και, τελικά, οπτική (Haraway, 1988, σελ. 589). Με άλλα λόγια, η επιστημονική γνώση παράγεται πάντα σε συγκεκριμένα

---

¹⁷ Για τη συζήτηση σχετικά με τη φεμινιστική σκοπιά, βλ., ενδεικτικά, Αθανασίου (2006), Ιγγλέση (2001), Παπαγεωργίου (2010), Χαλκιά (2011).

ιστορικά, ιδεολογικά και θεωρητικά συμφραζόμενα, τα οποία επηρεάζουν το τί μπορεί να μελετηθεί και από ποιόν, καθώς και τί αποτιμάται και κατοχυρώνεται ως έγκυρη γνώση. Πλέον, ως επιστημολογικό παράδειγμα, η τοποθετημένη γνώση, παρά τη δηλωμένη μερικότητά της, θεωρείται ως στοιχείο «ισχυρής αντικειμενικότητας» (strong objectivity) (Harding, 1991, σελ. 69), ιδίως έναντι του υποτιθέμενου ουδέτερου αλλά ουσιαστικά ιδεολογικού θετικιστικού αντικειμενισμού.¹⁸

Η επιστημολογία της τοποθετημένης γνώσης, στον βαθμό που προϋποθέτει την πολλαπλότητα των οπτικών αλλά και των εμπειριών των υποκειμένων ως στοιχεία επιστημονικής γνώσης, έρχεται να συναντήσει τη διαθεματική προβληματική (Stoetzler and Yuval-Davis, 2002), η οποία διευρύνει τη φεμινιστική σκοπιά και εισάγει περισσότερες κατηγορίες διάκρισης και ανάλυσης, πέραν του φύλου. Παρόλο που η εστίαση στην εμπειρία/οπτική των καταπιεσμένων παραμένει ισχυρή ερευνητική και πολιτική επιλογή, η διαθεματική ανάλυση ανοίγει τον ορίζοντα προς τη διερεύνηση και των ηγεμονικών ταυτοτήτων και κοινωνικών θέσεων, δηλαδή πέραν των κληρονομημένων ερευνητικών πεδίων στο πλαίσιο της φεμινιστικής σκοπιάς. Στην προοπτική αυτή, η προβληματική της διαθεματικότητας στη μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης υπερβαίνει τον σκόπελο της υποστασιοποίησης, ως εξαίρεση, των υποτελών υποκειμένων/ομάδων, καθώς αναδεικνύει τις αλληλεξαρτήσεις σε όλο το φάσμα των κοινωνικών θέσεων και σχέσεων (Yuval-Davis, 2015). Η διαθεματική προβληματική φέρνει λοιπόν στο προσκήνιο ερωτήματα σχετικά με την προσήκουσα συσχέτιση των κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων, την εννοιολόγηση των αναλυτικών κατηγοριών και την υποκειμενοποίηση.

Ως προς τη συσχέτιση των κοινωνικών κατηγοριών και των σχετικών ταξινομήσεων, η διαθεματική προσέγγιση επιδιώκει τη μετατόπιση της κοινωνιολογικής ανάλυσης από τη μονοθεματική, αθροιστική ή «πρωταρχική» (main effects) προσέγγιση στατικών κοινωνικών ταυτοτήτων (όπως της φυλής, της τάξης, του φύλου, κ.ά.), σε μια οπτική που θέτει στο επίκεντρο τα δυναμικά συστήματα ανισότητας και σχέσεων εξουσίας, όπως ο ρατσισμός, ο σεξισμός, η οικονομική εκμετάλλευση, ο εθνικισμός, αλλά και τη συνάρθρωσή τους (Choo and Ferree, 2010). Σ' αυτήν την προοπτική, η ανάλυση μπορεί να αναδείξει το πώς διαπλέκονται οι ιστορικά μετασχηματιζόμενες κοινωνικές δομές και οι διαδικασίες υποκειμενοποίησης σε διαφορετικά κάθε φορά «καθεστώτα ανισότητας», όπως, για

---

¹⁸ Για την επιστημολογία της τοποθετημένης γνώσης και το ζήτημα της υποκειμενοποίησης, πρβλ. Μιχαηλίδου (2004).

παράδειγμα, στον χώρο της εργασίας (organizations), στην εκπαίδευση κ.ά. (Acker, 2006, σελ. 443-444) .

Το σύνθετο αυτό εγχείρημα εγείρει, ωστόσο, προβληματισμούς, καθώς διαπιστώνεται ότι η διαθεματική ανάλυση ενδέχεται να διολισθήσει ενίοτε προς ένα νεο-θετικισμό, όταν εφαρμόζεται βάσει μιας αθροιστικής λογικής, όπου στην κεντρική κατηγορία φύλο προστίθενται οι κατηγορίες τάξη, φυλή κ.ά. Όπως επισημαίνει η Ange-Marie Hancock, η μετάβαση από μονοθεματικές (π.χ. ως προς το φύλο ή τη φυλή) σε πολυθεματικές (π.χ. ως προς το φύλο και τη φυλή) αναλύσεις της κοινωνικής ανισότητας δεν οδηγεί αναγκαστικά και στην αναγνώριση της πολλαπλασιαστικής λειτουργίας των διακρίσεων, οι οποίες παράγουν σύνθετα καθεστώτα ιεραρχήσεων και όχι επιμερισμένες επιπτώσεις που προστίθενται η μια στην άλλη (2007, σελ. 67). Μόνον εφόσον η διαθεματική ανάλυση εστιάζει στη συσχέτιση των συστημάτων καταπίεσης καθίστανται περισσότερο ορατά τα διαφορετικά πεδία εξουσίας (π.χ. ιδεολογία, θεσμοί, γραφειοκρατία, διαπροσωπικές σχέσεις), όπου με διαφορετικό τρόπο διαπλέκονται οι κοινωνικές διαφορές του φύλου, της φυλής, της τάξης και διαφαίνονται διευρυμένες προοπτικές κριτικής ή/και αντίστασης (ό.π., σελ. 74).¹⁹

Ωστόσο, ακόμα και η θεώρηση των πολλαπλασιαστικών επιπτώσεων των διακρίσεων μπορεί να υποπέσει στη νεο-θετικιστική λογική, στον βαθμό που επιχειρεί να «μετρήσει» την καταπίεση, ωσάν να ίσχυε το γεγονός ότι ο συνδυασμός περισσότερων διακρίσεων (π.χ. φύλο και τάξη και φυλή) παράγει μονοσήμαντα μεγαλύτερη καταπίεση. Ουσιαστικά, η συγκεκριμένη κοινωνική εμπειρία που συγκροτείται στο εκάστοτε κοινωνικό πεδίο δεν εξαρτάται από το πλήθος των διακρίσεων αλλά από τις συγκεκριμένες συναρθρώσεις των συστημάτων καταπίεσης στα διαφορετικά κοινωνικά συμφραζόμενα. Γι' αυτό τελικά η ποσοτικοποίηση των διακρίσεων θεωρείται ουσιοκρατική, καθώς εννοεί τις κοινωνικές ταυτότητες ως προκαθορισμένες διαφορές που λειτουργούν αθροιστικά,²⁰ ενώ προϋποθέτει μια βασική ταυτότητα (κατά κανόνα την ηγεμονική), ως προς την οποία προσθαιρούνται οι υπόλοιπες. Έτσι, παρόλο που αναλυτικά διακρίνουμε τις κοινωνικές δομές του φύλου, τη

---

¹⁹ Για τη Hancock, η διαθεματικότητα «αναφέρεται τόσο σε ένα κανονιστικό θεωρητικό εγχείρημα όσο και σε μια μεθοδολογική ερευνητική προσέγγιση που δίνει έμφαση στη διάδραση των κατηγοριών διαφοράς (όπως η φυλή, το φύλο, η τάξη και ο σεξουαλικός προσανατολισμός). (...) αυτοί οι βασικοί παράγοντες επηρεάζουν την πολιτική πρόσβαση, την ισότητα και το ενδεχόμενο οποιασδήποτε μορφής κοινωνική δικαιοσύνη.» (2007, σελ. 63-64).

²⁰ Για την αντίστοιχη κριτική σε χρήσεις των κοινωνικών κατηγοριών ανάλυσης και των δημογραφικών μεταβλητών στις σπουδές των Μέσων, πρβλ. Κωνσταντινίδου (2007, σελ. 106).

φυλής, την τάξης, ουσιαστικά τα υποκείμενα τις βιώνουν ταυτόχρονα ως ιδιαίτερη κάθε φορά κοινωνικο-πολιτισμική συνθήκη (Valentine, 2007).²¹

Ούτε, όμως, η τοπολογική (locational) οπτική, ιδίως μάλιστα αυτή της μεταφοράς της οδικής διασταύρωσης, εξαντλεί την πολυπλοκότητα και δυναμική των κοινωνικών διακρίσεων και των σχετικών ιεραρχήσεων. Οι Hae Yeon Choo και Myra Marx Ferree προκρίνουν μια διαθεματική μεθοδολογία που εννοεί τις κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις ως διεργασίες και σχέσεις, θεωρώντας ότι οι κοινωνικές διαφορές δεν οργανώνονται ανεξάρτητα η μια από την άλλη για να συναντηθούν κατόπιν σε ένα σημείο διασταύρωσης, όπου εντοπίζεται κάθε φορά η κοινωνική θέση του υποκειμένου (Choo and Ferree, 2010, σελ. 32). Οι κοινωνικές θέσεις συγκροτούνται συνδυαστικά, παρόλο που τα συστήματα οικονομικής, φυλετικής ή έμφυλης καταπίεσης διαφέρουν ως προς τη μορφή κυριαρχίας που ασκούν. Για παράδειγμα, οι έμφυλες ταυτότητες εμπεριέχουν ρατσιστικές, εθνικιστικές ή ταξικές διακρίσεις, ενώ το φύλο και η σεξουαλικότητα μετέχουν στο πώς συγκροτείται το έθνος ή η κοινότητα. Για τον λόγο αυτό, προτιμούνται όροι όπως «φυλετικοποίηση» αντί για φυλή ή «οικονομική εκμετάλλευση» αντί για τάξη (στο ίδιο, σελ. 35).

Ως προς την προβληματοποίηση των αναλυτικών κατηγοριών, η διαθεματική προσέγγιση επιδιώκει την ανάδειξη των λανθανόντων κανονιστικών κοινωνικών ταυτοτήτων (όπως της λευκότητας ή της μεσοαστότητας), οι οποίες λειτουργούν τελικά ως μέτρο ταξινόμησης των περιθωριοποιημένων και υποβαθμισμένων κοινωνικών ταυτοτήτων και ομάδων (μαύρων ή φτωχών). Η ανάδειξη της «φωνής» των καταπιεσμένων λειτουργεί στο φόντο αυτών των κανονιστικών προτύπων (βλ. Carbadó, 2013), αντί να μεταφέρει τη σκοπιά των καταπιεσμένων από το περιθώριο στο κέντρο, όπως διεκδίκησαν οι μαύρες φεμινίστριες (π.χ. Hooks, 1984). Η διαθεματικότητα προκρίνει δυνάμει την αποφυσικοποίηση, αποδόμηση και απονομιμοποίηση των κυρίαρχων κοινωνικών ταυτοτήτων που λειτουργούν άρρητα ως μέτρο, είτε πρόκειται για τις μαύρες γυναίκες είτε για τις γυναίκες της εργατικής τάξης, η εμπειρία των οποίων είτε παθολογικοποιείται ως απόκλιση (Phoenix, 1987) είτε καταγράφεται ως αρνητικό στερεότυπο (Skeggs, 1997). Έτσι, η Nira Yuval Davis θεωρεί ότι «η διαθεματική ανάλυση θα πρέπει να εφαρμόζεται παντού και όχι μόνο στις περιθωριοποιημένες και φυλετικά προσδιορισμένες γυναίκες, με τις οποίες συνδέεται ιστορικά» (2015, σελ. 93).

---

²¹ Για κάποιες, μάλιστα, κοινωνιολόγους, σημασία δεν έχει να τοποθετήσουμε το άτομο σε προαποφασισμένους άξονες καταπίεσης και διαφοράς, αλλά να εξετάσουμε πώς, δυνάμει σημαίνουσες ιδιότητες (π.χ. φύλο ή φυλή), αναδύονται επιτελεστικά ως δεδομένα διαντιδράσεων (West and Fenstermaker, 1995).

Βέβαια, και η διαθεματική προσέγγιση μπορεί να διολισθήσει προς τον αναγωγισμό, εάν θεωρούνται δεδομένες οι κοινωνικές κατηγορίες που μελετά και δεν εξετάζεται πώς εμφανίζονται και λειτουργούν σε διαφορετικά ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Όπως εξηγεί η Yuval-Davis, «είναι σημαντικό να υπογραμμίσω ότι βλέπω τις διαφορετικές κοινωνικές διαιρέσεις ως αμοιβαία συγκροτημένες (αν και οντολογικά μη αναγώγιμες μεταξύ τους) (...) υπό το καθεστώς [των οποίων] σχηματίζονται οι ιδιαίτερες (...) σημασίες που σε συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές στιγμές, μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά πλαίσια, προσδίδουν σε ορισμένες κοινωνικές διαιρέσεις μεγαλύτερο βάρος και αποτέλεσμα» (στο ίδιο, σελ. 94). Επισημαίνει, δε, ότι επειδή ακριβώς «οι διαφορές διαφέρουν» και «οι κοινωνικές διαιρέσεις δεν είναι αναγώγιμες σε άλλες διαφορές» (irreducibility of social divisions) είναι σημαντικό να διακρίνουμε το ποιο επίπεδο μελετάμε, ώστε να μη συναιρούνται η κοινωνική θέση, η ταυτότητα και οι αξίες (στο ίδιο, σελ. 95).

Παρεμβαίνοντας στη σχετική συζήτηση, η Leslie McCall έχει επισημάνει ότι, παρά την ευρεία διάδοση του όρου, δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί η διαθεματικότητα ως μεθοδολογία και ερευνητική προσέγγιση. Το πρόβλημα προκύπτει εξαιτίας της «μεγάλης διαστολής του γνωστικού πεδίου της διαθεματικότητας, ώστε να συμπεριλάβει πολλαπλές διαστάσεις της κοινωνικής ζωής όπως και άλλες κατηγορίες ανάλυσης» (2005, σελ. 1772). Στηριζόμενη, λοιπόν, σε μια επισκόπηση των διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων, προτείνει μια τριμερή ταξινόμηση: την αντι-κατηγορική, την ενδο-κατηγορική και την δια-κατηγορική (στο ίδιο, σελ. 1773-4). Η θεματοποίηση αυτή αναφέρεται στο πώς αντίστοιχες προσεγγίσεις χρησιμοποιούν τις αναλυτικές κατηγορίες στην διερεύνηση της συνθετότητας της κοινωνικής ζωής. Η αντι-κατηγορική προσέγγιση στοχεύει στην αποδόμηση των αναλυτικών κατηγοριών, δεδομένου ότι οποιαδήποτε θετικιστική στατική κατηγοριοποίηση απλοποιεί τη ρευστή συνθετότητα των κοινωνικών σχέσεων. Η ενδο-κατηγορική προσέγγιση, η οποία μάλιστα εγκαινίασε τη διαθεματική προβληματική, εστιάζει σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (π.χ. μαύρες γυναίκες), η θέση και εμπειρία των οποίων θεωρείται ότι αναδεικνύει πληρέστερα τη συνθετότητα των κοινωνικών διακρίσεων. Η τρίτη, η δια-κατηγορική προσέγγιση χρησιμοποιεί τις υπάρχουσες αναλυτικές κατηγορίες (π.χ. τάξη, φυλή) για να διερευνήσει τις σχέσεις ανισότητας μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Ως προς τη σημασία της υποκειμενοποίησης και σύμφωνα με την Dorte Staunaes (2003), σε μια διαθεματική ανάλυση δεν θα πρέπει να λαμβάνουμε υπ' όψιν μόνο τις δομές εξουσίας, κυριαρχίας, ανισότητας αλλά και τα υποκείμενα που λειτουργούν εντός αυτών των

δομών, που τις αμφισβητούν και τις μετασχηματίζουν με τη δράση τους. Εδώ το κρίσιμο είναι να διερευνηθεί η υποκειμενικότητα μέσα στα συστήματα υλικών και συμβολικών σχέσεων όπου συγκροτείται η κοινωνική εμπειρία, χωρίς να προσδιορίζεται το περιεχόμενό της από αναλυτικές κατηγορίες που μάλλον υποστασιοποιούνται, ιδίως μάλιστα στην θετικιστική παράδοση. Επιπλέον, σύμφωνα με την Bauke Prins (2006), αν προσεγγίσουμε τη διαθεματικότητα από κονστρουξιονιστική παρά δομιστική οπτική, θα πρέπει να θεωρήσουμε τις ίδιες τις ταυτότητες των ατόμων ως κοινωνικές κατασκευές, δηλαδή ως αφηγηματικές ή ρηματικές επιτελέσεις και όχι ως ενδείξεις κοινωνικής ταξινόμησης.

Ήδη και πριν την εμπέδωση της διαθεματικής προβληματικής, σε φεμινιστικές έρευνες εξετάζεται το πώς η κοινωνική τάξη, για παράδειγμα, επηρεάζει την αίσθηση των γυναικών για το εάν έχουν «δικαίωμα στην ύπαρξη» και τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται τους κοινωνικούς και συμβολικούς περιορισμούς που βιώνουν. Μελετώντας τις εμπειρίες των γυναικών της εργατικής τάξης και τις προνοιακές πολιτικές που τις αφορούν, βρίσκουν ότι οι γυναίκες των κατασκευασμένων ως «κατώτερων» κοινωνικών στρωμάτων βιώνουν τους εαυτούς τους ως «κατώτερους ανθρώπους», που αγωνίζονται να αποδείξουν την αξιοπρέπεια και την ευποληψία τους (Skeggs, 1997· Walkerdine and Lucey, 1989).²² Η έμφαση των μελετών αυτών είναι στο πώς η ταξική τοποθέτηση των γυναικών είναι ταυτόχρονα υποκειμενική (δηλαδή βίωμα), δομική (δηλαδή αποτέλεσμα συστημικών κοινωνικών ανισοτήτων και θεσμοποιημένων διακρίσεων) και εγγεγραμμένη σε καθημερινές πρακτικές. Η διαθεματική ανάλυση, λοιπόν, καλείται να εξηγήσει όχι μόνο τις δομικές (κοινωνικές, οικονομικές και συμβολικές) ανισότητες, αλλά και τους τρόπους υποκειμενοποίησης εντός αυτών των συστημάτων ιεράρχησης/σχέσεων εξουσίας.

Σε σχέση λοιπόν με την έρευνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, θα λέγαμε ότι η διαθεματικότητα έρχεται να επανατοποθετήσει το ζήτημα του ποιες κοινωνικές ανισότητες είναι κυρίαρχες ή πρωταρχικές και να μετατοπίσει τη συζήτηση από τη θεωρητικής φύσεως ιεράρχηση στην ιστορικο-κοινωνική σύζευξη των μορφών κυριαρχίας. Εδώ πρέπει να υπογραμμίσουμε μια βασική διαφορά ανάμεσα στις δυο εννοιολογήσεις της διαθεματικότητας που εξετάσαμε. Στη μαύρη φεμινιστική θεωρία, ερευνήτριες και ερευνώμενες εν πολλοίς ταυτίζονται, δηλαδή οι μαύρες γυναίκες μελετούν τον εαυτό τους, έστω και μέσω των άλλων μαύρων γυναικών (π.χ. Jordan-Zachery, 2007). Στην διαθεματική προσέγγιση κοινωνιολόγων φεμινιστριών και με την πάροδο των χρόνων επανατοποθετείται το ερώτημα ποιος ορίζει τις κοινωνικές διακρίσεις που έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα, ποιες

---

²² Ενδεικτικά για την ελληνική περίπτωση, βλ. Χαντζαρούλα (2012).

αναλυτικές κατηγορίες προκρίνονται προκειμένου να αποδοθούν οι κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες και η εμπειρία των κοινωνικών υποκειμένων.²³ Στην κατεύθυνση αυτή συγκλίνει και η μεταδομιστική κριτική στην επιστημολογία της σκοπιάς που θεωρείται ότι αντί να ιστοριοποιεί τις αναλυτικές κατηγορίες, τους αποδίδει οντολογικό/ουσιοκρατικό περιεχόμενο. Ασφαλώς, οι κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις του κλασικού τρίπτυχου «φύλο, φυλή, τάξη» και της σεξουαλικότητας, που μπορεί να παραπέμπουν σε φυσικοποιημένα συστήματα διακρίσεων, είναι κεντρικές κατηγορίες ανάλυσης. Ωστόσο, η ιστορικοποίηση και η συσχετίσή τους συνιστά επίδικο της διαθεματικής προσέγγισης.

Διαθεματικότητα και μετααποικιακή κριτική

Τέλος, θα αναφερθώ αρκετά σύντομα σε ένα ακόμα νήμα που συγκλίνει στην προβληματική της διαθεματικότητας και αφορά την μετααποικιακή κριτική, που αναπτύσσεται κυρίως στους κόλπους του διασπορικού και αντι-ρατσιστικού φεμινισμού στη Βρετανία.²⁴ Στο πλαίσιο της κριτικής αυτής η φυλή, η τάξη και το φύλο θεωρούνται αλληλεξαρτώμενες διακρίσεις, που ενέχονται στην εμπέδωση και νομιμοποίηση της αποικιοκρατίας και των ευρύτερων σχέσεων κυριαρχίας/υποτέλειας που αυτή εγκαθίδρυσε στη μακρά της ιστορία. Ως σύστημα οικονομικο-πολιτικής και πολιτισμικής κυριαρχίας, που επηρεάζει ταυτόχρονα τη Μητρόπολη και την Αποικία, στην αποικιοκρατία η ιδεολογική σύνδεση φυλής, τάξης και φύλου νομιμοποιεί τον ιμπεριαλισμό του έθνους-κράτους αλλά και τις ταξικές διακρίσεις εντός του (McClintock, 1995). Ειδικότερα, σ' ό,τι αφορά τις φυλετικές διαφορές και ιεραρχήσεις, αμφισβητείται το οντολογικό καθεστώς της έννοιας της φυλής, η οποία αντιμετωπίζεται πλέον ως νεωτερική ιδεολογία του δυτικού ιμπεριαλισμού, βάσει της οποίας η διαφορά του άλλου ταξινομήθηκε ως ριζική ετερότητα (άγριος, πρωτόγονος, βάρβαρος, υπανάπτυκτος...)²⁵.

Από τη δεκαετία του 1990, φεμινίστριες κοινωνιολόγοι μελετούν την έμφυλη ανισότητα, εξετάζοντας τις φυλετικές και ταξικές διαστάσεις της σε συνάρτηση με άλλες κοινωνικές ταυτότητες που σχετίζονται με πολιτισμικές διαφορές, όπως η εθνικότητα και η

---

²³ Έτσι, για παράδειγμα, στη φεμινιστική διαθεματική έρευνα για τη μετανάστευση δεν αντιμετωπίζουμε πλέον το ερώτημα για το εάν θα προσδιορίσουμε τη «διαφορά» των μεταναστριών γυναικών ως βασικά εθνική, πολιτισμική, θρησκευτική, πολιτική, αλλά πώς κάθε φορά αυτές συναρθρώνονται κ.λπ. (Erel, 2015).

²⁴ Αναφέρομαι κυρίως στις μετααποικιακές σπουδές και στην κριτική που αναπτύσσεται στους κόλπους της βρετανικής, κυρίως, παράδοσης πολιτισμικών σπουδών και, κατ' επέκταση και της κοινωνιολογίας που ασχολείται με την πολυπολιτισμικότητα, τις φυλετικές και εθνοτικές διακρίσεις, ενώ αντλεί από το θεμελιωτικό έργο των Edward Said, Homi Bhabha και Stuart Hall.

²⁵ Η διάδοση και προσαρμογή των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα, σε διαφορετικά συγκεκριμένα και ιστορικές συγκυρίες εξετάζεται για πρώτη φορά στον συλλογικό τόμο, Αβδελά κ.ά. (2018).

θηρσκεία, και που καθίστανται σημαίνουσες στη μετααποικιακή συνθήκη αλλά και τελευταία, με αφορμή τη σύγχρονη μετανάστευση (Anthias and Yuval-Davis, 1992).²⁶ Ενδεικτικά, εισάγονται στην ανάλυση δυο κρίσιμα ζητήματα: η φυλετικοποίηση, καθώς και η σημασία της ιστορίας καταπίεσης και κοινωνικών διακρίσεων.

Οι Avtar Brah και Ann Phoenix (2004) βλέπουν μέσω της διαθεματικής προβληματικής την αποδόμηση αποικιοκρατικών λόγων και πρακτικών αλλά και της σύγχρονης ιμπεριαλιστικής παγκοσμιοποίησης. Παράλληλα, σε μια διαθεματική προοπτική διαβλέπουν τη δυνατότητα αντίστασης στις δυναμικές κατασκευής της ετερότητας στον σύγχρονο μετααποικιακό κόσμο, οι οποίες διενεργούνται μέσω της φυλετικοποίησης, της μειονοτοποίησης και της οριενταλοποίησης.²⁷ Και τούτο διότι μια τέτοια οπτική μπορεί να συμπεριλάβει εκτός από τις δεδομένες αναλυτικές κατηγορίες διακρίσεων (φύλο, τάξη, φυλή) και αυτές που κατασκευάζονται στα σύγχρονα ιστορικοπολιτικά συμφραζόμενα, όπως, για παράδειγμα, της φυλετικοποιημένης θρησκευτικής ετερότητας των μουσουλμάνων γυναικών στις δυτικές κοινωνίες.²⁸

Η συγκριτική μελέτη των έμφυλων διακρίσεων σε διαφορετικά πολιτισμικά και εθνικά συμφραζόμενα, ιδωμένα από την προοπτική της παγκοσμιοποιημένης αναπαραγωγής ανισότητας και κυριαρχίας, οδηγεί σε αναθεωρήσεις των βασικών φεμινιστικών θέσεων. Αφενός δεν θεωρούνται οι διαφορετικές μορφές καταπίεσης των γυναικών ως εκφάνσεις μιας κοινής και παγκόσμιας έμφυλης (πατριαρχικής) κυριαρχίας αλλά ως αποτέλεσμα της συγκεκριμένης κοινωνικο-ιστορικής συναρμογής σχέσεων εξουσίας. Αφετέρου δεν θεωρούνται οι γυναίκες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου ή του Παγκόσμιου Νότου ως «παραδοσιακές», αλλά εξετάζεται το πώς η αποικιοκρατία, ο παγκόσμιος καπιταλισμός και η γεωπολιτική παράγουν ασύμμετρα διαφορετικές θεωρήσεις και πρακτικές του φύλου στις διάφορες περιοχές του κόσμου (Anthias, 2012).²⁹

---

²⁶ Ενδεικτικά, για τη συνάρθρωση φύλου, μετανάστευσης και πολιτισμικών ταυτοτήτων στην ελληνική περίπτωση, βλ. Παπαταξιάρχης κ.ά. (2009), Ζαββού, Καμπούρη, Στρατηγάκη (2013). Για τη σχέση έθνους/εθνικισμού, αρρενωπότητας και σύγχρονης μετανάστευσης στην Ελλάδα, βλ. Γκολφινόπουλος (2007).

²⁷ Πρβλ. τη συζήτηση για τη σχέση μη-δυτικών μουσουλμάνων γυναικών και δυτικού φεμινισμού (Τσιμπιρίδου, 2006).

²⁸ Για «μια πολιτισμική ανάγνωση της «μουσουλμανικής μαντίλας» ως συμβόλου που εμβληματοποιεί τον τρόπο με τον οποίο η αποικιοκρατική σχέση εμφολοποιείται και σεξουαλικοποιείται» βλ. Αθανασίου (2005, σελ. 92).

²⁹ Εδώ αξίζει να αναφερθούμε σύντομα στην εν εξελίξει συζήτηση στους κόλπους των σπουδών φύλου, των πολιτισμικών σπουδών και των σπουδών ανάπτυξης, σχετικά με τα θεωρητικά και πολιτικά ζητήματα που εγείρουν οι αποαποικιακές (decolonial) έναντι των μετααποικιακών (postcolonial) προσεγγίσεων. Σύμφωνα με την κριτική ανασκόπηση που επιχειρεί η βρετανίδα κοινωνιολόγος Gurminder Bhabra (2014), η μετααποικιακή προσέγγιση εντάσσεται σε μια παράδοση κριτικής που αναπτύσσεται στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών, με αναφορά κυρίως στην αποικιακή/μετααποικιακή συνθήκη των χωρών της Μέσης Ανατολής, της Αφρικής και της Ανατολικής Ασίας. Θεωρείται ότι, παρ' όλη την αποδόμηση βασικών

Εξάλλου, η έννοια του «διασπορικού χώρου» που επεξεργάζεται η Avtar Brah (1996) συναντιέται με τη διαθεματική οπτική, καθώς προβληματοποιεί το εθνικό όριο ως σημαίνον στοιχείο των διαφορών. Στην περίοδο έντασης της μετανάστευσης, ως διασπορικός νοείται ο χώρος συνάντησης και συγχρωτισμού διαφορετικών ιστοριών καταγωγής και εμπειριών του ανήκειν, όπου οι ηγεμονικές κοινωνικές ταυτότητες αποσταθεροποιούνται και αναδεικνύονται φαινόμενα φυλετικοποίησης και μειονοτοποίησης των εκάστοτε «άλλων» (στο ίδιο, σελ. 75). Η φεμινιστική διαθεματική ανάλυση μπορεί λοιπόν να αναδείξει τις νέες κατηγορίες ιεραρχήσεων και αποκλεισμών, που κατασκευάζονται στο συγκείμενο της σύζευξης φύλου και κουλτούρας.

Έτσι, ο εθνικισμός και η κουλτούρα αναγνωρίζονται ως συστήματα σχέσεων εξουσίας που οργανώνουν κοινωνικο-πολιτισμικές περιχαρακώσεις με φυλετικοποιημένα όρια, τα οποία επιτηρούνται μέσω του ελέγχου κυρίως των γυναικών και της σεξουαλικότητας.³⁰ Έτσι, μελετώνται για παράδειγμα οι επιπτώσεις της φυλετικοποίησης της θρησκευτικής ταυτότητας των μουσουλμάνων ή των ανατολικο-ευρωπαϊών γυναικών στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες.³¹ Επίσης, προβληματοποιείται η έννοια του έθνους-κράτους ως

εννοιολογικών και πολιτισμικών κατηγοριών της αποικιοκρατικής σκέψης, παραμένει εντός μιας δυτικής κοσμοαντίληψης ενώ, επιπλέον, η «επαναστικότητα» της εξαντλείται στον χώρο της ακαδημίας. Η δεύτερη, αποαποικιακή προσέγγιση αφορά την πιο πρόσφατη κριτική σχολή που αναπτύσσεται περισσότερο στον χώρο των σπουδών ανάπτυξης και της γεωγραφίας, ως αναθεώρηση ή περαιτέρω επεξεργασία της θεωρίας των παγκόσμιων συστημάτων και της άνισης ανάπτυξης, με αναφορά πρωτίστως στην ιστορία της αποικιοκρατίας και των ιθαγενικών κινημάτων στις χώρες της Αμερικής και ιδιαίτερα της Λατινικής. Διευρύνοντας το ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο της αποικιοκρατίας, δεν προσεγγίζει την αποικιοκρατική (κυβερνο)λογική ως υπόθεση των τελευταίων διακοσίων χρόνων, αλλά ως τύπο ορθολογικότητας που διέπει τη μετάβαση στην εποχή της νεωτερικότητας, αναδεικνύοντας τον κόμβο «νεωτερικότητα/αποικιακότητα» (modernity/coloniality). Ο κόμβος αυτός συνεχίζει να υποστηλώνει βασικές ιδεολογικο-πολιτισμικές και πολιτικές διεργασίες του ύστερου καπιταλισμού σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης και νεοφιλελευθερισμού. Αντ' αυτού, η αποαποικιακή θεωρία αναζητά εναλλακτικές πολιτισμικές κατηγορίες και πολιτικές πρακτικές σε προ-αποικιακές ή αντι-αποικιακές παραδόσεις, ενώ υιοθετεί μια πιο ενεργή πολιτική εμπλοκή σε ιθαγενικά και αυτονομιστικά κινήματα. Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει η Bhabra, το ζητούμενο είναι η θεμελίωση ενός εποικοδομητικού διαλόγου ανάμεσα στις δυο προσεγγίσεις, όχι η αντιπαράθεσή τους. Την ίδια κατεύθυνση υπηρετεί και το ειδικό τεύχος του περιοδικού *Feminist Studies*, 2017, 43 (3), όπου διερευνάται το πώς οι πρόσφατες αποαποικιακές αναλύσεις της παγκόσμιας συνθήκης μπορούν να αξιοποιήσουν σημαντικές θεωρητικές κατακτήσεις της αποδομητικής παράδοσης των μετααποικιακών σπουδών. Οι κοινωνιολόγοι στις οποίες αναφέρομαι τοποθετούν το έργο τους στα συμφραζόμενα των μετααποικιακών σπουδών μάλλον, παρά στην αποαποικιακή παράδοση, επιμένοντας ωστόσο στη συνεχιζόμενη ανάγκη αμφισβήτησης και αντίστασης στη βαριά κληρονομιά της αποικιοκρατίας. Για μια παρουσίαση της σχετικής συζήτησης στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Αθανασίου (2016).

³⁰ Για τις συναρθρώσεις εθνικισμού/έθνους με το φύλο και τη σεξουαλικότητα στην ελληνική περίπτωση, βλ. Χαλκιά (2007).

³¹ Όπως επισημαίνει η Brah, «Το φύλο και οι φυλετικοποιημένες εθνοτικές διαιρέσεις υποστηρίζονται από μια υποτιθέμενη «φυσική» σχέση. Στο φύλο, τα κοινωνικά δεδομένα αποδίδονται στη σεξουαλική διαφορά και τη βιολογική αναπαραγωγή. Σε εθνοτικές ή φυλετικοποιημένες κατηγορίες υπάρχουν παραδοχές σχετικά με τα φυσικά όρια των συλλογικότητων ή της κουλτούρας. Αυτή η υποτιθέμενη φυσική διαφορά στις ικανότητες και τις ανάγκες, με βάση το φύλο ή την εθνότητα/φυλή, εισέρχεται στη συνέχεια στις οικονομικές σχέσεις και νομιμοποιεί τις ταξικές ανισότητες. Ταυτόχρονα, οι ταξικές διεργασίες εμπλέκονται στη φυλετικοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών/εθνοτικών ομάδων και στα ποικίλα περιεχόμενα των ιδεολογιών της σεξουαλικής διαφοράς. Για παράδειγμα, κατά την πρόσφατη φάση της διεθνούς μετανάστευσης υπήρξε μια αυξανόμενη

βασική κλίμακα ανάλυσης υπέρ ερευνητικών πεδίων με δια-εθνικά συμφραζόμενα. Μια τέτοια διευρυμένη θεώρηση επιτρέπει και μια δια-εθνική φεμινιστική πολιτική συστράτευση, που στηρίζεται σε κοινούς αγώνες, όχι σε κοινές ταυτότητες (πρβλ. Yuval-Davis, 2011).

Συνοψίζοντας, αν στο πλαίσιο της μαύρης φεμινιστικής θεωρίας η διαθεματικότητα έχει σαφώς πολιτική στόχευση και εισάγεται ως κριτική τόσο στον ηγεμονικό λευκό φεμινισμό όσο και στην, υποτίθεται, «ουδέτερη» επιστήμη, στους κόλπους της φεμινιστικής κοινωνιολογίας και ιδίως στην έρευνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και ανισότητας, υπερισχύει η προσπάθεια να καταστεί η έννοια επιχειρησιακή και σε άλλα πεδία κοινωνικών ιεραρχήσεων, διεκδικώντας ταυτόχρονα και την επιστημονική της εγκυρότητα. Μέσω δε της μεταποικιακής κριτικής, εισάγεται στη συζήτηση η σημασία του πολιτισμού και του χώρου, νοουμένων ως διασπορικότητα, έναντι των μονοσήμαντων προσδιορισμών του έθνους-κράτους ως αποκλειστικού πεδίου νοηματοδότησης των διαφορών, κατά τη διαμόρφωση των εκάστοτε συστημάτων καταπίεσης και κοινωνικών ιεραρχήσεων.

Η έννοια της διαθεματικότητας χρησιμοποιείται για να δηλώσει αντιθέσεις και ασυμμετρίες μεταξύ κοινωνικών ομάδων και υποκειμένων αλλά και την ανάγκη για στρατηγικές πολιτικές συμμαχίες, δηλαδή τη μετάβαση από την πολιτική της ταυτότητας σε μια «εγκάρσια» και «διεθνική» φεμινιστική πολιτική (transversal and transnational politics).³² Μάλιστα, μοιάζει να υπάρχει μια αναλογία ανάμεσα στο πως αναπτύσσεται η έννοια της διαθεματικότητας ως προβληματική και στο πως φιλοδοξούν να συγκροτούνται οι φεμινιστικές σπουδές ως πολυδιάστατο, αντι-ηγεμονικό, κριτικό, πολιτικο-επιστημονικό πρόγραμμα. Βέβαια τόσο οι σπουδές φύλου όσο και η φεμινιστική αντιρατσιστική πολιτική, δυο πεδία που συνδέονται με την ανάπτυξη της διαθεματικής προβληματικής, συχνά δεν επιτυγχάνουν αυτό που επαγγέλλονται. Όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με το ζήτημα του ρατσισμού, όπου ενώ αναδεικνύεται συνεχώς ως ανεπίλυτο πρόβλημα, επανεπιβεβαιώνεται εντέλει η υπεροχή των ήδη προνομιούχων, αυτό δηλαδή που η Sarah Ahmed (2004) ονομάζει «μη-επιτελεστικότητα του αντιρατσισμού» (παρ. 52).

Το γεγονός όμως ότι η διαθεματική προβληματική, τόσο ως προς τις μεθοδολογικές όσο και ως προς τις πολιτικές αξιώσεις της φέρει αντινομίες (π.χ. Erel et al., 2010), δε

φυλετικοποίηση της μεταναστευτικής εργασίας του Τρίτου Κόσμου. Η ρευστότητα της φυλετικοποίησης εντοπίζεται, επίσης, στην ευρωπαϊκή εμπειρία των γκασταρμπάιτερ και των νέων μορφών μετανάστευσης από την Ανατολική Ευρώπη» (1996, σελ. 23).

³² Πρβλ., ωστόσο, Vaiou (2018, σελ. 5), όπου τονίζει ότι όταν συμμετέχει κανείς στη φεμινιστική επιστημονική συζήτηση, επίκεντρο της οποίας είναι ο αγγλόφωνος κόσμος, από την πλευρά του Ευρωπαϊκού Νότου, έχει πάντοτε επίγνωση της θέσης του, εφόσον και στο πεδίο αυτό αναπαράγονται ηγεμονίες και αποκλεισμοί. Για τη συγγραφέα, η φεμινιστική οπτική συναρτάται με μια αριστερή επιστημονική κοινότητα όπου η παραγωγή γνώσης συνδέεται με την πολιτική δράση στο πλαίσιο συλλογικών και όχι ατομικών πρακτικών.

σημαίνει ότι δεν είναι παραγωγική ή ότι οφείλει να περιχαρακωθεί η αυθεντικότητά της. Η αναζήτηση μιας τέλειας φεμινιστικής θεωρίας, άλλωστε, παραπέμπει σε θεμελιοκρατικές επιστημολογικές θέσεις, τις οποίες η φεμινιστική κριτική έχει εδώ και χρόνια απορρίψει. Η διάδοση της διαθεματικής προβληματικής, μαζί με τα προβλήματα που αυτό εγκυμονεί, είναι γεγονός. Ωστόσο, όπως αναδεικνύει η ίδια η συζήτηση, αυτό συνοδεύεται από μια ανανεούμενη αμφισβήτηση των αναλυτικών μας εργαλείων, ενώ αναπλαισιώνει και το ερώτημα των ερευνητικών πρακτικών, δηλαδή καθιστά εν δυνάμει αντικείμενο διαθεματικής ανάλυσης και τον ίδιο τον ερευνητή και τους θεσμούς που στεγάζουν την επιστημονική έρευνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Ε., Αρβανιτάκης, Δ., Δελβερούδη, Ε. Α., Μαθιόπουλος, Ε. Δ., Πετμεζάς, Σ., Σακελλαρόπουλος, Τ. (επιμ.) (2017). *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα: Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19οο και 20ο αιώνα*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αθανασίου, Α. (2005). Οι λόγοι της «μαντήλας»: Φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και η μεταφορά της «άλλης γυναίκας». *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, ΙΑ' (144), σελ. 91-115.
- Αθανασίου, Α. (2006). Φύλο, εξουσία, υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα». Στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική* (μτρφ. Π. Μαρκέτου, Μ. Μηλιώρη, Α. Τσεκένης) (σελ. 13-138). Αθήνα: Νήσος.
- Αθανασίου, Α. (επιμ.), (2016). *Αποδομώντας την αυτοκρατορία: Θεωρία και πολιτική της μετααποικιακής κριτικής* (κείμενα: Α. Αθανασίου, Μ. Καραβαντά, Α. Λαλιώτου, Π. Παπαηλία). Αθήνα: Νήσος.
- Αμπατζή, Λ. (2008). *Προσεγγίζοντας το φαινόμενο του trafficking*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Βαρίκα, Ε. (2005). *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά, οικουμενικότητα*, β' έκδοση. Αθήνα: Κατάρτι.
- Γκολφινόπουλος, Γ. (2007). *Έλληνας ποτέ ... Αλβανοί και ελληνικός τύπος τη νύχτα της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 2004* (επιστημονική επιμέλεια: Α. Χαλκιά). Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Ζαββού, Α., Καμπούρη, Ε., Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2013). *Φύλο, μετανάστευση, διαπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Νήσος.

- Ιγγλέση, Χ. (2001). Μέθοδοι και υποκειμενικότητες. Στο Χ. Ιγγλέση (επιμ.), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα: Σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης* (σελ. 15-98). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Καντσά, Β., Μουτάφη, Β., Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.) (2010). *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κωνσταντινίδου, Χ. (2007). Φεμινιστικές προσεγγίσεις των μέσων επικοινωνίας. Από τη βεβαιότητα στη θεωρητική και μεθοδολογική αμηχανία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 123, σελ. 79-112.
- Μιχαηλίδου, Μ. (2004). Υβριδισμός και υποκειμενικότητα: Η φιγούρα του cyborg και το μεταβιομηχανικό υποκείμενο. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 115, σελ. 3-24.
- Παπαγεωργίου, Γιώτα (2010). *Φύλο και έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαταξιάρχης, Α., Τοπάλη, Π., Αθανασοπούλου, Α. (2009). *Κόσμοι της οικιακής εργασίας: Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (επιμ.) (2006). *Μουσουλμάνες της Ανατολής* (μτφρ.: Κ. Κιτίδη). Αθήνα: Κριτική.
- Χαλκιά, Α. (2007). *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαλκιά, Α. (2011). *Έμφυλες βιαιότητες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαντζαρούλα, Π. (2012). *Σμιλεύοντας την υποταγή*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση

- Acker, J. (2006). Inequality regimes : Gender, class, and race in organizations. *Gender & Society*, 20, pp. 441-464.
- Ahmed, S. (2004). Declarations of whiteness: The non-performativity of anti-racism. *Borderlands*, 3 (2), online, http://www.borderlands.net.au/vol3no2_2004/ahmed_declarations.htm.
- Anthias, F. and Yuval-Davis, N. (1992). *Racialised boundaries: Race, nation, gender, colour and class in the anti-racist struggle*. London: Routledge.
- Anthias, F. (2012). Transnational mobilities, migration research and intersectionality: Towards a translocational frame. *Nordic Journal of Migration Research*, 2 (2), pp. 102-110.

- Berger, M. T. and Guidroz, K. (Eds) (2009). *The intersectional approach: Transforming the academy through race, class & gender*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Bhambra, G. (2014). *Connected Sociologies*. London and New York: Bloomsbury Academic.
- Bilge, S. (2013). Intersectionality undone. *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 10, pp. 405-424.
- Bilge, S. (2014). Whitening intersectionality: Evanescence of race in intersectionality scholarship. In W. D. Hund and A. Lentin (Eds), *Racism and Sociology* (pp. 175-205). Zürich, Germany: LIT Verlag.
- Brah, A. (1996). *Cartographies of diaspora: Contesting identities*. London: Sage.
- Brah, A. and Phoenix, A. (2004). «Ain't I a woman?» Revisiting intersectionality. *Journal of International Women's Studies*, 5 (3), pp. 75-86.
- Carastathis, A. (2016). *Intersectionality: Origins, contestations, horizons*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Carbado, D. W. (2013). Colorblind intersectionality. *Signs*, 38 (4), pp. 811-845.
- Cho, S., Crenshaw, K. and McCall, L. (2013). Toward a field of intersectionality studies: Theory, applications, and praxis. *Signs*, 38 (4), pp. 785-810.
- Choo, H. Y. and Ferree, M. M. (2010). Practicing intersectionality in sociological research: A critical analysis of inclusions, interactions and institutions in the study of inequalities. *Sociological Theory*, 28 (2), pp. 129-149.
- Collins, P. H. (1986). Learning from the outsider within: The sociological significance of black feminist thought. *Social Problems*, 33 (6), pp. 14-32.
- Collins, P. H. (2000/1990). *Black feminist thought* (2nd ed.). New York: Routledge.
- Collins, P. H. (2015a). No guarantees: Symposium on *Black feminist thought*. *Ethnic and Racial Studies*, 38 (13), pp. 2349-2354.
- Collins, P. H. (2015b). Intersectionality's definitional dilemmas. *Annual Review of Sociology*, 41 (1), pp. 1-20.
- Collins, P. H. (2017). Intersectionality and epistemic injustice. In I. J. Kidd, J. Medina, G. Pohlhaus, Jr (eds), *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice* (pp. 115-124). London and New York: Routledge.
- Collins, P. H. (2019). *Intersectionality as critical social theory*. Durham and London: Duke University Press.
- Collins, P. H. and Bilge, S. (2016). *Intersectionality: Key concepts*. Cambridge: Polity.

- Collins, P. H. and Chepp, V. (2013). Intersectionality. In G. Waylen, K. Celis, J. Kantola and S. L. Weldon (Eds), *The Oxford handbook of gender and politics* (pp. 31-61). New York: Oxford University Press.
- Combahee River Collective (1982/1977). A black feminist statement. In G. T. Hull, P. B. Scott and B. Smith (Eds), *All the women are white, all the blacks are men, but some of us are brave: Black Women's Studies* (pp. 13-22). New York: The Feminist Press at CUNY.
- Connell, R. (2018). Decolonizing sociology. *Contemporary Sociology*, 47(4), pp. 399-407.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalising the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Critical Legal Forum*, 139, pp. 139-167.
- Crenshaw, K. (2001). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence. In K. Crenshaw, N. Gotanda, G. Peller and K. Thomas (Eds), *Critical race theory: The key writings that formed the movement* (pp. 357-384). New York: The New Press.
- Davis, A. (1981). *Women, race and class*. New York: Random House.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9 (1), pp. 67-85.
- Davis, K. (2019). Who owns intersectionality? Some reflections on feminist debates on how theories travel. *European Journal of Women's Studies*. doi.org/10.1177/1350506819892659
- Du Bois, W. E. B. (1903). *The souls of black folk*. New York: Dover Publications.
- Erel, U. (2015). Thinking migrant capitals intersectionally: Using a biographical approach. In L. Ryan, U. Erel and A. D'Angelo (Eds), *Migrant capital, networks, identities and strategies* (pp. 18-32). Houndmills: Palgrave.
- Erel, U., Haritaworn, J., Gutierrez-Rodriguez, E. and Klesse, C. (2010). On the depoliticisation of intersectionality talk: Conceptualising multiple oppressions in critical sexuality studies. In Y. Taylor, S. Hines and M. Casey (Eds), *Theorising intersectionality and sexuality* (pp. 56-77). New York: Palgrave Macmillan.
- Freedman, J. (2019). The uses and abuses of «vulnerability» in EU asylum and refugee protection: protecting women or reducing autonomy? *Papeles del CEIC*, 1 (3), pp. 1-15.
- Go, J. (Ed.) (2013). *Postcolonial sociology*. Bingley, UK: Emerald Publishing.
- Grazanka, P. R. (2014). *Intersectionality: A foundations and frontiers reader*. Boulder, CO: Westview Press.

- Hancock, A-M. (2007). When multiplication doesn't equal quick addition: Explaining intersectionality as a research paradigm. *Perspectives on Politics*, 5 (1), pp. 63-79.
- Hancock, A-M. (2016). *Intersectionality: An intellectual history*, Oxford: Oxford University Press.
- Haraway, D. J. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism as a site of discourse on the privilege of partial perspective. *Feminist Studies* 14 (3), pp. 575-99.
- Harding, S. (1993). Rethinking standpoint epistemology: What is «strong objectivity». In L. Alcoff and E. Potter (Eds), *Feminist epistemologies* (pp. 49-81). New York: Routledge.
- Hooks, B. (1984). *Feminist theory: From margin to center*. Cambridge, MA: South End.
- Jordan-Zachery, J. (2007). Am I a black woman or a woman who is black? A few thoughts on the meaning of intersectionality. *Politics & Gender*, 3 (2), pp. 254-263.
- Lewis, G. (2013). Unsafe travel: experiencing intersectionality and feminist displacements. *Signs*, 38 (4), pp. 869-892.
- Lykke, N. (2011). Intersectional analysis: Black box or useful critical feminist thinking technology?. In H. Lutz, M. T. H. Vivar, L. Supik (Eds), *Framing intersectionality: Debates on a multi-faceted concept in gender studies* (pp. 207-220), Farnham: Ashgate.
- Nina Lykke, (2011). This discipline which is not one: Feminist Studies as a postdiscipline. In R. Buikema, G. Griffin, N. Lykke (Eds), *Theories and methodologies in postgraduate feminist research: Researching differently* (pp. 137-150). London: Routledge.
- MacKinnon, C. (1982). Feminism, marxism, method, and the state: An agenda for theory. In N. Keohane, M. Rosaldo, B. Gelpi (Eds), *Feminist theory*. Brighton: Harvester Press.
- Maloutas, M. (2005). Comparing frames, framing comparisons: Greece/EU frames on gender inequality in politics. *The Greek Review of Social Research*, 117, pp. 149-168.
- May, V. (2015). *Pursuing intersectionality, unsettling dominant imaginaries*. New York: Routledge.
- Maynard, M. and Purvis, J. (1994). *Researching women's lives from a feminist perspective*. London: Taylor and Francis.
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs*, 30 (3), pp. 1771-1800.
- Michailidou, M. (2018). Feminist methodologies for the study of digital worlds. *International Journal of Media and Politics*, 14(1): 19-33.
- Nash, J. (2008), Re-thinking intersectionality. *Feminist Review*, 89, pp. 1-15.
- Nash, J. (2016). Feminist originalism: Intersectionality and the politics of reading. *Feminist Theory*, 17 (1), pp. 3-20.

- Nash, J. (2019). *Black feminism reimagined: After intersectionality*. Durham and London: Duke University Press.
- Omi, M. and Winant, H. (1986/2015). *Racial formations in the United States*, 3rd ed. New York and London: Routledge.
- Phoenix, A. (1987). Theories of gender and black families. In G. Weiner and M. Arnot (Eds), *Gender under scrutiny* (pp. 51-63), London: Hutchinson.
- Prins, B. (2006). Narrative accounts of origins. A blind spot in the intersectional approach?. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), pp. 277-290.
- Puar, J. K. (2012). «I would rather be a cyborg than a goddess»: Becoming-intersectional in assemblage theory. *PhiloSOPHIA*, 2 (1), pp. 49-66.
- Rubin, G. (1975). The Traffic in women: Notes on the political economy of sex. In R. R. Reiter (Ed.), *Toward an anthropology of women* (pp. 157-210). New York: Monthly Review Press.
- Roberts, H. (Ed.) (1981). *Doing feminist research*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Rosenberg, K. and Howard, J. (2008). Finding feminist sociology: A review essay. *Signs*, 33 (3), pp. 675-696.
- Scott, J. (1997). Rereading the history of feminism. In *Only paradoxes to offer* (pp. 1-18). Harvard, MA: Harvard University Press.
- Skeggs, B. (1997). *Formations of class and gender: Becoming respectable*, London: Sage.
- Smith, D. E. (1974). Women's perspective as a radical critique of sociology. *Sociological inquiry*, 44 (1), pp. 7-13.
- Stacey, J. and Thorne, B. (1985). The missing feminist revolution in sociology. *Social Problems*, 32 (4), pp. 301-16.
- Stacey, J. and Thorne, B. (1996). Is sociology still missing its feminist revolution? *Perspectives: The ASA Theory Section Newsletter*, 18 (3), pp. 1-3.
- Stanley, L. and Wise, S. (1983). *Breaking out*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Staunaes, D. (2003). Where have all the subjects gone? Bringing together the concepts of intersectionality and subjectification. *Nora*, 11 (2), pp. 101-110.
- Stoelzer, M. and Yuval-Davis, N. (2002). Standpoint theory, situated knowledge and the situated imagination. *Feminist Theory*, 3 (3), pp. 315-333.
- Stratigaki M. (2012). Gendering the social policy agenda: Anti-discrimination, social inclusion and social protection. In G. Abels G., J. M. Mushaben (Eds), *Gendering the European Union* (pp. 169-186). London: Palgrave Macmillan.

- Tomlinson, B. (2018). Category anxiety and the invisible white woman: Managing intersectionality at the scene of argument. *Feminist Theory*, 19 (2), pp. 145-164.
- Tomlinson, B. (2019). *Undermining intersectionality: The perils of powerblind feminism*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Vaiou, D. (2018). Intersectionality: old and new endeavours?. *Gender, Place & Culture*, 25 (4), pp. 578-584.
- Valentine, G. (2007). Theorising and researching intersectionality: A challenge for feminist geography. *The Professional Geographer*, 59, pp. 10-21.
- Verloo, M. (2006). Multiple inequalities, intersectionality and the European Union. *European Journal of Women's Studies*, 13 (3), pp. 211-228.
- Lombardo, E., and Verloo, M. (2009). Institutionalizing intersectionality in the European Union? Policy developments and contestations. *International Feminist Journal of Politics*, 11 (4), pp. 478-495.
- Walkerdine, V. and Lucey, H. (1989), *Democracy in the kitchen*, London: Virago.
- West, C. and Fenstermaker, S. (1995). Doing difference. *Gender & Society*, 9(1), pp. 8-37.
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European Journal of Women's Studies*, 13 (3), pp. 193-209.
- Yuval-Davis, N. (2011). *The politics of belonging: Intersectional contestations*. London: Sage.
- Yuval-Davis, N. (2015). Situated intersectionality and social inequality. *Raisons politiques*, 58, pp. 91-100.